„CĂTRE CITITORUL IUBITOR DE VIRTUTE ȘI DE ÎNVĂȚĂTURĂ

Cât de anevoie este pentru cel care compune cuvântări retorice să păstreze toate regulile și toată exactitatea artei retorice, o știu toți cei care au fost antrenați în arta oratorică. În plus o arată vădit și toate cuvântările, care au fost scrise din vremea în care s-a descoperit această minunată artă până acum, de (autori) mulți și diferiți. Multe cuvântări au compus (autori) mulți și diferiți, în diferite vremuri. Dar nu s-a găsit niciunul fără vreun defect, mare sau mic. Unii nu au dovezi solide, alții nu pun deloc în mișcare pasiunile, altora le lipsește dulceața frazei, alții sunt lipsiți de pasaje reușite, alții nu au (pregătire) retorică și formare, alții sunt prea pregătiți și arată arta retorică în mod prea fățiș și așa mai departe, unul are un defect, altul pe altul, fără ca vreunul să facă excepție.

Chiar și cuvântările lui Demostene, care sunt considerate aproape de toți excelente (mai ales de către înțeleptul Hermogenes, care la cuvântarea lui Demostene despre discursul politic [spune] că [discursul] lui Demostene este excelent în ceea ce privește cuvântările politice), deci discursul lui Demostene este excelent în cele politice, spun că chiar și discursurile lui Demostene nu au fost socotite fără greșeală de către preaînvățatul și preacriticul Fotie, după cum se vede din *Myriobiblon*-ul lui. [notă: fila 1466]

De aceea poate că unii, fiindu-le frică de critica cititorilor, ezită să își tipărească cuvântările pe care le-au compus și preferă ca să li se piardă cu totul strădaniile, decât să le fie criticate greșelile de către alții.

Gândindu-mă la acestea și eu, o, dragul meu cititor, am ezitat mult să dau tiparului aceste cuvântări. Pentru că vedeam clar că nu erau din acelea care, plăcute fiind în mod general de către toți, să rămână fără vreo acuzație din partea tuturor.

Cugetând însă că, cuvântările evanghelice citite, chiar dacă sunt cu lipsuri în privința artei retorice, cu toate acestea aduc mult folos sufletului celor care le citesc. Pentru că mulți, mai ales dintre cei mai simpli, citind cuvântările, adesea de se întâmplă să cadă în vreun păcat, îl urăsc și se îndreaptă. Și iarăși, alteori reușesc (să dobândească) vreo virtute, dacă se întâmplă să le lipsească. În plus, și cei care se antrenează în arta retorică, citindu-le, pot avea folos, imitând cele pe care le văd că sunt compuse după regulile artei retorice, ferindu-se pe de altă parte de cele greșite și care sunt în afara regulilor.

Gândindu-mă și că, pe cât de mare este bogăția cuvântărilor evanghelice scrise în limba elină de către Părinții Purtători de Dumnezeu, pe atât de lipsiți suntem de cuvântări compuse în limba aceasta comună, care este folosită astăzi, și pe care o înțeleg îndeobște toți conaționalii (noștri) greci.

Am fost deci îndemnat și împins mult spre aceasta de către preaînvățatul nostru ierodidascăl Iremias Kavvadias, care este și dascăl comun la școala cea din Kerkyra și de către mulți prieteni învățați. De aceea, lăsând la o parte toată teama, am hotărât să le dau tiparului.

Scopul meu nu este (să fac) o paradă a învățăturii sau a artei retorice și un elogiu al erudiției. Dacă scopul meu ar fi fost acesta, poate că nu aș fi ajuns la o astfel de

decizie. Pentru că știu bine că pe cât de dificil este pentru unii să compună sau să alcătuiască orice, pe atât de ușor le este să critice ceea ce este compus sau alcătuit.

Scopul meu este folosul fraților noștri ortodocși și nu lauda sau gloria. Deci, pentru că acesta este scopul acestei cărți, cititorul să ierte lipsurile, gândindu-se și la aceasta, că **grija zilnică a școlii, și a predării lecțiilor nu m-a lăsat niciodată, cum ar fi trebuit, să mă dedic compunerii cuvântărilor.**

Văzând deci cea de-a doua parte a cuvântărilor primei Duminici din post, dedicată Sfintei Împărătese Theodora, nu te mira, căutând (care este) cauza. Cauza este aceasta: în Kerkyra, cuvântarea primei Duminici din Post, se ține totdeauna în biserica Sfinților Voievozi, în care se găsesc cinstitele moaște ale Sfintei Împărătese. De aceea, fiindcă sfintele ei moaște se află acolo și această Împărăteasă a susținut și întărit cinstirea Sfintelor Icoane, de aceea această a doua parte a amintitelor discursuri, este alcătuită, aproape toată, întru lauda ei.

Iar o cuvântare la Duminica Floriilor nu este. Deoarece în Kerkyra nu se ține cuvântare la această Duminică, pentru că în acea zi întreg poporul face litanie cu moaștele cele făcătoare de minuni ale Sfântului Spiridon.

Iată deci că am arătat pe scurt întreg scopul și finalitatea acestei cărți, pentru a avea iertarea din inimă a cititorilor."

Sumarul acestei prime cărți alcătuite și semnate de omul Bisericii a fost reprodus pentru prima (și ultima) oară de Laurențiu Brokini, însoțit și de epigrama lui Kavvadias. Același Brokini amintind de reeditarea cărții în 1859, la Ierusalim, a reprodus prefața la această a doua ediție (p. 209-219 în ediția din 1877 și p. 100-103 în cea din 1884).

Iată acest sumar, pentru prima oară și în limba română:

CATALOGUL CUVÂNTĂRILOR CARE SUNT CUPRINSE ÎN CARTE

Perioada întâi din Post

a ne împărtăşi cu aceasta. Că este cu putinţă să devenim atât de curaţi pe cât este necesar, pentru a ne împărtăşi cu vrednicie. F.55.

- La Sfânta şi Marea Vineri. Despre Patimile Domnului nostru Iisus Hristos. Că în vremea Patimilor celor Purtătoare de Viaţă Dumnezeirea a fost slăvită de umanitatea lui Iisus Hristos şi umanitatea lui Iisus Hristos a fost slăvită de Dumnezeire. Şi din aceste două slave Dumnezeu a fost slăvit foarte mult. F. 70.
- La Duminica lui Toma. Despre fuga de cauzele păcatelor. Că, atunci când nu fugim de cauza păcatului, din partea noastră, este uşor să păcătuim, din partea lui Dumnezeu, este greu să ne păzim de păcat. F. 91.

Perioada a doua

- La Prima Duminică. Despre Credinţă, când este cercetată, se împuţinează şi pleacă, când este pusă în lucrare, sporeşte şi se înmulţeşte. F. 103.
- La cea de-a Doua. Despre osândire. Că nu trebuie să judecăm, pentru că suntem stăpâniţi de patimi. Pentru că simţurile ne înşeală. Pentru că gândurile noastre sunt mincinoase. F. 119.
- La cea de-a Treia. Despre deşertăciunea lucrurilor omeneşti. Că lucrurile omeneşti, înainte de a ne bucura de ele şi când ne bucurăm de ele şi după ce ne bucurăm de ele, ne provoacă tristeţi. F. 132.
- La cea de-a Patra. Despre robia pântecelui. Că robia pântecelui este vătămătoare, nu numai pentru suflet, ci şi pentru trup. F. 144.
- La cea de-a Cincea. Despre Pocăinţă. Că cel care aşteaptă ora morţii pentru a se pocăi, rămâne nepocăit. Pentru că nu ştie să se pocăiască. Pentru că dacă ştie, nu vrea. Pentru că dacă ştie şi vrea, nu poate. F. 157.
- La Sfânta şi Marea Vineri. Despre Patimile Domnului nostru Iisus Hristos. Că dreaptă a fost hotărârea luată de Dumnezeire prin umanitatea lui Iisus Hristos. Că răbdarea umanităţii lui Iisus Hristos a fost extraordinară, cu care a suportat dreapta hotărâre a lui Dumnezeu. Şi că, prin dreapta hotărâre a Dumnezeirii şi extraordinara răbdare a umanităţii lui Iisus Hristos, a fost nimicită puterea diavolului şi s-a întronat împărăţia lui Dumnezeu. F. 170.
- La Duminica lui Toma. Despre virtute. Că virtutea este adevărata fericire. F. 190.

Perioada a treia

- La Prima Duminică. Despre mândrie. Că este dificil ca omul să cunoască mândria şi, după ce o cunoaşte, este dificil să scape de ea. F. 198.
- La cea de-a Doua. Despre atenţie. Că creştinul, prin atenţie, îşi păzeşte virtutea, atunci când o are. Şi o dobândeşte atunci când îi lipseşte. F. 210.
- La cea de-a Treia. Despre răbdare, că răbdarea este necesară şi celor drepţi şi celor păcătoşi. F. 221.
- La cea de-a Patra. Despre dragoste. Că creştinul are câştig şi are nevoie de virtutea dragostei. Câştig, pentru că se foloseşte mult atunci când o dobândeşte. Nevoie, pentru că, atunci când nu o are, îşi pierde mântuirea. F. 231.

- La cea de-a Cincea. Despre pocăinţă. Sunt încurajaţi cei care nu vor să se pocăiască pentru că şi-au pierdut nădejdea. Sunt mustraţi cei care nu vor să se pocăiască, amânând momentul. F. 243.
- La Sfânta şi Marea Vineri. Despre Patimile Domnului nostru Iisus Hristos. Că în Patima cea Purtătoare de Viaţă a lui Iisus Hristos, lumea a văzut minuni extraordinare, virtute extraordinară şi răutate extraordinară. Minunile extraordinare de la Dumnezeu, virtutea extraordinară de la Dumnezeul-Om, răutate extraordinară de la cei care L-au răstignit. F. 255.

Alte cuvântări

- Cuvântare encomiastică la Adormirea Întrutotpreasfintei Născătoare de Dumnezeu. Că Întrutotpreasfânta Născătoare de Dumnezeu, când a murit ca om, a fost slăvită ca Maică a lui Dumnezeu. F. 275.
- Cuvântare panegirică la Naşterea Cinstitului Înaintemergător. Că de la început, de la naşterea sa, lumea a înţeles că acesta îi depăşeşte pe toţi oamenii în har şi în virtute. F. 284.
- Cuvântare panegirică la Sfântul Părintele nostru Spiridon Făcătorul de Minuni. Că Spiridon este dovada în fapt a credinţei. F. 292.
- Prima cuvântare dedicatorie, către o monahie, în ziua în care a îmbrăcat veşmântul îngeresc. Că monahul, după ce îşi închină mintea lui Dumnezeu, se uneşte cu Acesta. F. 301.
- A doua cuvântare dedicatorie la o împrejurare similară. Că monahul cel ascultător este monahul cel desăvârşit. F. 309.
- A treia cuvântare dedicatorie la o împrejurare similară. Că rugăciunea minţii este rugăciunea cea adevărată şi bineprimită. F. 316.
- A patra cuvântare dedicatorie la o împrejurare similară. Că amintirea morţii este viaţa sufletului. F. 323.
- Cuvântare funerară la moartea lui Spiridon Vulgaris, care a fost protopop în Kerkyra. Că acesta a fost un folos obştesc pentru patria lui. F. 331.
- Cuvântare funerară la moartea ieromonahului Daniil Ikonomos. Omul în lume şi omul în afara lumii." F. 339.

Asemănarea cu deja celebra culegere de predici a lui Ilie Miniat sare în ochi. Până şi numărul de „serii" este acelaşi. Să fie oare asta explicaţia faptului că în afara ediţiei de la Ierusalim ea n-a mai cunoscut alte reeditări până în 1972, în contrast cu ce avea să se întâmple cu cele două Kiriakodromioane?

Un argument pentru această presupunere ni-l oferă excepţionala „carieră" de care se vor bucura, în schimb, cele patru cuvântări la tunderea în monahism, incluse înaintea celor funerare şi care nu mai erau concurate de elocvenţa episcopului Kernicăi.

Ele au fost extrase din cartea apărută în 1766 şi au circulat de sine stătătoare, **fiind cea dintâi operă a lui Nichifor Teotoke ce şi-a adjudecat celebritatea şi**

nemurirea. Cea mai recentă ediție a originalului, accesibilă la noi în Biblioteca Sfântului Sinod, s-a tipărit la Atena în 1970. Prima ediție în limba rusă a apărut în 1809 la Moscova și în limba română în 1857 la București. La noi, ultima ediție este din 1998, în colecția „Comorile pustiei" care apare cu binecuvântarea I.P.S. Nicolae Corneanu, mitropolitul Banatului și este îngrijită de Ignatie monahul, la Editura Anastasia.

Anul următor, **1767** a văzut apariția celui de-al doilea volum din *Fizică*, după care - așa cum citim în autobiografia sa - Nichifor Teotoke s-a gândit să-și îndeplinească vechea dorință de a ajunge la Muntele Athos. **În locul ei, i s-a dat cărturarului șansa de a pătrunde în familia marilor spirite ale erudiției occidentale,** dominată de un Du Cange, Montfaucon, Combefis etc., în care singurul nume grecesc de până atunci fusese al lui **Leon Allatius** (1586-1669), catolic și bibliotecar papal.

Cel dintâi erudit *ortodox* de numele căruia s-au legat două ediții memorabile a devenit astfel Nichifor Teotoke, iar manuscrisul celei mai importante a fost descoperit în biblioteca fostului domn al Moldovei care va fi în curând al Țării Românești și-l va lua cu el în speranța că la atâtea cărți grecești, câte scoseseră acolo Dositei al Ierusalimului, Antim Ivireanul și urmașii lor, s-ar fi putut adăuga și aceasta. Dar războiul a zădărnicit proiectul și l-a trimis pe Teotoke acolo de unde abia venise, pentru a da la lumină, una după alta, în 1770 ediția operelor lui Isaac Sirul și în 1772-1773 cele două volume ale monumentalei ediții din *Catena Patrum*.

Profitând de faptul că se afla în cel mai vestit centru german al artei lui Gutenberg, a început prin a-și tipări, în 1769, traducerea scrierii fostului rabin Samuil convertit la creștinism, trecută din latină în greacă în anul petrecut la Constantinopol.

Toate aceste apariții confirmă categoric și cronologia și exactitatea bibliografiei oferite de scrisoarea către Bantâș-Kamenski.

Avem în prefața ediției *Scrierilor Sfântului Ioan Sirul* și în studiul introductiv ce o însoțește nu numai imaginea aceluiași cuceritor de inimi pentru cauzele ce le servea cu abnegație, ci și pe umanistul capabil de o asemenea întreprindere, și totodată pe cel ce dădea cinului monahal, căruia îi aparținea, a doua contribuție ce-i va asigura neuitarea de către generațiile viitoare. Avem totodată dovada prestigiului la care ajunsese în ochii unuia dintre marii exponenți ai Bisericii vremii sale.

Iată această prefață dedicatorie, adusă pe limba noastră de același distins traducător:

„Ale celui către Sfinți Părintelui nostru ***ISAAC, episcopul Ninivei Sirul ASCETICELE*** *care se găsesc. Cu aprobarea Preafericitului, Preasfințitului și Preaînțeleptului Patriarh al Orașului Sfânt Ierusalim și a toată Palestina domnul domn Efrem. Cu îngrijirea ieromonahului* ***Nikiforos Theotokis****. Acum pentru prima dată date la tipar. În Leipzig-ul Saxoniei, în tipografia lui Breitkopf, în anul 1770.*

Preafericitului Preasfințitului și Preaînțeleptului Domn Domn Efrem, patriarhul Orașului Sfânt Ierusalim și a toată Palestina, părintelui și stăpânului meu cel respectat întru Hristos

De un astfel de arhiereu aveam nevoie, Preafericite și de Dumnezeu Slăvite Stăpâne, ca tine, dinainte stabilit de către Pronia Supremă care le rânduiește bine pe toate și, fiind așezat pe tronul cel apostolic și preasfânt al Sfântului Sion, te-ai arătat în zilele noastre. Căci văzând la tine clar cuvioșenia vieții, lipsa de răutate a sufletului, neîntinarea purtărilor și faptele neasemuite, avem înaintea ochilor icoana vie și însuflețită a Marelui Arhiereu Hristos.

Și dacă vom vrea să ne îndreptăm gândul la educația ta de la o vârstă mică și la profesia cea înaltă și de obște folositoare de după aceea și la urcarea ta duhovnicească în rang și în lege, vom culege din acestea un foarte mare folos. Căci (aflat) la drum încă de la o vârstă tânără, sufletul tău cel sfânt a fost cuprins de o dragoste arzătoare pentru învățătură și pentru viața monahală, aceste două trepte foarte înalte, te-ai adus și te-ai dedicat cu totul pe tine educației și ascezei. Pe una, teoria, ai rânduit-o cu iubire de Dumnezeu, iar pe cealaltă, practica, ai lucrat-o în chip minunat.

Iar în Atena, ținutul care ți-e prieten, ai fost mai întâi educat suficient în școlile care au fost lăsate de timp și de robia noastră, iar apoi, venind în Patmos (ai fost educat) de către Gherasimos, un bărbat a cărui virtute nu era puțină și se remarca prin învățătură (căci și cinstitele sale moaște arătând clar pecețile sfințeniei în Creta, după cum se spune, se păstrează și pot fi văzute). Spre amândouă acestea te-ai nevoit și te-ai aplecat, cum un altul ar face numai spre una dintre ele.

De aceea, după nu mult (timp) întreg Ciprul, îngrijindu-se bine de propriul interes, te-a proclamat profesor și dascăl al său. Pe acesta (Ciprul) l-ai luminat peste tot prin strălucitoarele ferestre luminoase ale cuvintelor tale înțelepte și prin exemplul lucrărilor tale eroice (și) ai dobândit într-atât respectul și slava, încât nu numai cuvântul tău a devenit lege pentru toți dar și, cu acordul tuturor te-a tras spre păstorirea arhiepiscopală atunci când ai demisionat și ai plecat.

Căci ridicându-te ca marele Moise te-ai îndepărtat fugind, fiind conștient de înălțimea treptei, cuprins de smerenie, ca un ucenic și următor al lui Hristos. Căci era har cel care vedea să rânduiască în chip mai presus de înțelegere dincolo de conducerea unor lucruri mari, cel care a rânduit astfel prin iconomie cu purtare de grijă și cu multă înțelepciune plecarea ta.

Căci pe Iosif, vândut din invidie de frații săi l-a trimis în Egipt. Iar pe tine, cuprins de respect pentru misiunea cea înaltă, te-a trimis la Ierusalim. Căci precum pe acela, scoțându-l din temnița cea faraonică, l-a cinstit cu demnitatea imperială de dătător de grâu al acelei țări întregi. Astfel și pe tine luându-te lângă schiturile cele din Palestina, te-a avansat la cea mai înaltă treaptă a preoției. Avansându-te,

te-a urcat pe scaunul apostolic al Fratelui Domnului. Urcându-te, punând lampa în candelabru a pus înainte și l-a arătat turmei celei evlavioase ca luminător și mistic și transmițător al cuvântului. Căci într-adevăr este mare și zelul pe care fiind (în funcție) îl ai pentru strălucitele și Sfintele Lăcașuri de Închinare din Ierusalim, multe sunt și eforturile și luptele pe care le faci pentru acestea, și primejdiile (ce conduc până) la sânge, la care s-a și întâmplat să fiu martor ocular. Cu generozitatea și rodul cel bun al învățăturii tale apostolice și drepte nu este ușor ca cineva să poată să le redea. Căci sfaturile și sugestiile pe care le dai în particular sunt dese sau mai bine zis neîncetate, îndreptându-le viața unora care au căzut, sprijinindu-i pe alții care erau tulburați, iar celor aflați pe bună fundație ducându-i înainte spre desăvârșire.

Izvorul dulce curgător al cuvintelor tale de povățuire care curg spre obște este abundent și revărsat. Cu care fiind stropite din plin inimile credincioșilor se arată înflorite în evlavie, dând roadele virtuții lor și dându-le tuturor bună mireasmă. Dar neplăcându-i doar acestea, deși erau multe, a inventat un nou tip de a conduce către Taine, tipărirea cărților. Pentru ca să nu aibă folos doar cei care îți ascultă vocea cea excelentă și care revarsă miere, ci și cei care dau de acestea, fiind sfătuiți în legătură cu purtările unei vieți bune, să se orienteze spre dreptate. Prin urmare mai întâi Lavsaiconul și ghidul redactat de tine despre cinstita mănăstire Kykkos și comentariile la cea de-a patra (carte a gramaticii) lui Theodoros (Gazis), nu cu mult timp înainte și Meletios Pigas și Mărturisirea Ortodoxă și cărticica despre Ierusalim (au fost) scoase la lumină și publicate prin grija și cheltuiala voastră. Pe de altă parte te-ai arătat mai bun cu mănăstirile cele din Palestina, chiar dacă ai o purtare de grijă specială pentru sihăstriile din alte părți, îndrumând viața tuturor monahilor și grăbindu-mă să termin această carte, care este un îndrumar extrem de exact pentru viața cea întru liniște, ai dorit să o publici.

Iată deci, Preafericite și Preasfinţite Părinte și Stăpâne, deja publicat, Isaac al tău, și multiplicat la îndemnul și la cererea ta. Dar oare a fost lucrat așa cum trebuia, sau la întâmplare? După putință spun eu. Așa cum, știu bine, îi este plăcut și lui Dumnezeu și vouă. Căci a noastră este truda, dar și faima. Căci această carte este de la sine bună și mântuitoare, orice am fi făcut noi la ea. Aceasta, cu siguranță, nu este legiuit și cu dreptate decât, aducând-o înainte, să o dedicăm celui care a contribuit la scoaterea ei la lumină. Și făcând-o pe aceasta respectabilă prin preacinstitul vostru nume, i se adaugă multă strălucire și glorie. Iar Preafericirea voastră o va avea pe aceasta ca pe o stelă veșnică ce poartă gravat pe ea reușitele admirabile și preastrălucite ale zelului vostru arzător.

Al Preafericirii voastre Preaînțelepte și Slăvite de Dumnezeu
fiu în Hristos, preasupus,
IEROMONAHUL NIKIFOROS THEOTOKIS

La Leipzig, în anul 1770, martie 27"

Doi ani mai târziu, fizicianul, matematicianul, geograful și cuvântătorul bisericesc Teotoke avea să se impună definitiv și pe acest tărâm, al edițiilor savante, **unde noul rod al muncii sale urma să devină punct de plecare**

obligatoriu pentru orice nou demers viitor, după observația lui F.I. Uspenski. Este vorba de cele două uriașe tomuri ale ediției din *Catena Patrum*, primul ieșit de sub tipar **în 1772** și al doilea în anul următor, cu titlul:

SERIE de cincizeci și unu de comentatori la Octateuh și la [cărțile] cele ale Regilor. Dată acum pentru prima dată tiparului, cu sprijinul Preaevlaviosului și Serenissimului Principe a toată Ungrovlahia Domnul Domn Grigorie Alexandru Ghica, prin grija ieromonahului Nikiforos Theotokis. Volumul întâi, conținând Pentateuhul. În Leipzig-ul Saxoniei. În tipografia lui Breitkopf. În anul 1772.

Volumul al doilea are același titlu, cu numărul și anul de apariție diferite față de primul.

Biblioteca Academiei Române și cea a Sfântului Sinod posedă câte un exemplar din ambele volume.

Firește, pentru o asemenea performanță ce dă și măsura tehnicii tipografice din Lipsca era nevoie de un sprijin domnesc. L-a avut din partea lui Grigore III Ghica. Acesta apare de data asta ca domn în Țara Românească, deși fusese detronat prin răpire de oștile țării în care avea să-și sfârșească zilele și opera Nichifor Teotoke!

Este și singura carte a marelui cărturar grec ce se bucură de un astfel de patronaj.

Cel ce apărea și într-un splendid portret, pe o pagină întreagă, era implicat nu doar material, ci și prin faptul că în propria sa bibliotecă, pe când îl găzduia pe editor la Constantinopol, fusese descoperit manuscrisul. Fapt ce nu uita să-l amintească cel ce redactează o prefață pe măsură:

Bisericii ortodocșilor, cea Una, Sfântă, Sobornicească și Apostolească
Preaevlaviosul și Iubitorul de Hristos Principe
GRIGORIE GHICA
a dedicat [cartea]

Cui altcuiva decât ȚIE, preacurată mireasă a lui Iisus Domnul nostru, s-ar cuveni mai mult să îi fie adusă înainte și dedicată cartea? Căci unii prin adăugiri, alții prin scăderi, alții prin tot felul de schimbări și modificări falsificând evlavia cea transmisă de la străbuni, rupându-se, sărmanii, și desprinzându-se și făcându-și turme proprii, unele în mod rău și grăbit, altele din răutatea cea de voie sau din necunoașterea înțelesului, își iau numele TĂU cel întru tot venerabil, TU singură [fiind] întemeiată pe piatră, pe HRISTOS, rămâi la evlavia cea apostolică. Cele pe care le-ai primit chiar de la străluciții Apostoli, păzindu-le neatinse, nefalsificabile și până la virgulă, fiind singură și adevărat păzitor al dogmelor și deținătoare foarte exactă a legilor, nimeni nu TE va birui, nici porțile iadului, după promisiunea Domnului.

Deci TU eşti porumbiţa cea UNA, cea desăvârşită, cea UNA cu maica sa DUMNEZEIREA, tu totul bună şi neavând întinare, ca un crin în mijlocul celor care acum sunt spini iar odinioară îi erau fiice. Pentru că Vechiul Testament este un fel de pregătire şi de aşternere a drumului pentru cel Nou, arătându-l pe acesta când în anumite forme, când ca o umbră, iar uneori şi în mod clar şi concordând şi fiind în acord în toate cu acesta. Căci Cel Care le-a dat este Unul şi Acelaşi, Dumnezeu. De aceea dezvoltându-l pe celălalt, susţine în chip neclintit cuvântul celuilalt, şi îi clarifică în chip minunat înţelesul. De aceea şi în moara grâului celui ceresc, a cuvântului adevărului, auzim două [pietre] de măcinat, care declară vădit că se garantează una pe cealaltă. Şi pe stăpânul casei scoţând din vistierie pe cele noi şi pe cele vechi. Şi pe hangiu luând nu unul ci doi dinari şi poruncind să fie cheltuiţi. Şi pe legiuitori, pe fiecare trimiţând la celălalt. Pe unul prin: «Proroc din mijlocul tău şi din fraţii tăi, ca şi mine, îţi va ridica Domnul DUMNEZEUL tău, pe Acela să-L ascultaţi». Iar pe celălalt prin: «Că dacă aţi fi crezut lui Moise, aţi fi crezut şi Mie, căci despre Mine a scris acela».

Căci din cauză că cărţile cele insuflate de Dumnezeu sunt pecetluite, nu numai celor neînţelepţi dar şi celor înţelepţi nu le este cu uşurinţă să le deschidă. Căci cel care nu ştie carte celor care îi zic: «Citeşte asta», le spune «Nu ştiu carte». Iar cel care ştie [spune]: «Nu pot, căci sunt pecetluite». Iar nimeni altul nu (le) deschide decât cel care are cheia lui David, Cel Sfânt, Cel Adevărat, Fiul Cel Unul Născut, Înţelepciunea şi Puterea lui Dumnezeu în Persoană. Căci spune: «Atunci le-a deschis mintea ca să înţeleagă Scripturile». Căci cui i se va întâmpla aceasta, dacă nu doar celor care I se dedică pe sine Acestuia cu totul şi care aşează înainte ca scop aceasta, să înţeleagă, şi cer darul de la El? Deci cartea aceasta cuprinde comentariile acestora, sau mai bine spus, ale celor mai învăţaţi dintre ei şi corifei ai tuturor, dintre care unii până în ceasul de acum erau neobservaţi şi nevăzuţi.

De aceea, având peceţile dezlegate, pe cât îi este cu putinţă firii omeneşti, sunt aduse înaintea ta, o, fiică a lui DUMNEZEU, şi maică preacinstită a ortodocşilor, lespezile cele vechi, bazele cele foarte solide, temeliile cele zidite de Dumnezeu ale noii construcţii Divine.

Iar cel care ţi le aduce pe acestea înainte este fiu al TĂU adevărat, preaevlaviosul şi serenissimul Principe Grigorie Alexandru Ghica. Mintea acestuia cugetă la legi, inima îi caută compasiunea, iar mâinile îi revarsă binefaceri şi în toate celelalte mişcări emană o perfecţiune princiară.

ACESTA care [este] şi patronul acestei cărţi şi cel care a făcut şi oferit cele pentru [această] ediţie, s-a gândit în chip foarte înţelept şi genial şi la aceasta, să nu o dedice altcuiva, decât ŢIE. Căci astfel, cel care a făcut dedicaţia, şi ceea ce a dedicat şi cea către care s-a făcut dedicaţia sunt unite şi potrivite. Căci unul este un astfel de PRINCIPE, apropiat foarte mult de cele ale mântuirii, cealaltă [cartea], este o desfăşurare a cuvintelor Divine, mântuitoare mai mult ca oricare, iar aceea [Biserica] ca una ce drept învaţă marea taină, [este] singurul învăţător al mântuirii.

Acestuia deci, o, BISERICĂ sobornicească şi apostolească a ortodocşilor, care ai totdeauna generoasă binecuvântare, din cauza binecuvântării sânilor şi pântecelui, (dă-i) binecuvântări ale Tatălui şi Mamei şi deasupra capului ACESTUIA şi pe

creştetul ACESTUIA, pentru ca, pentru binecuvântare să biruiască munţi neclintiţi şi dealuri veşnice. Iar mie, celui care m-am învrednicit de această slujire şi am trudit la ea după puterea pe care am avut-o, (dă-mi) milă de la Dumnezeu şi iertarea păcatelor mele.

În anul mântuirii 1772, martie 17.

Mâna care a redactat
A IEROMONAHULUI NIKIFOROS THEOTOKIS"

**„IEROMONAHUL NIKIFOROS THEOTOKIS
CĂTRE CITITORI**

Pe Dumnezeu trebuie să Îl laude cel care alege să laude Scripturile cele insuflate de Dumnezeu. Căci şi legiuitorii îi laudă pe cei care au alcătuit legi cu bună faimă. Cum însă această întreprindere s-a dovedit peste puterea omenească, doar Dumnezeu fiind potrivit pentru aceasta, lăudându-le destul pe acestea. Căci El este şi spune şi acestea prin cel care a avut fericirea să fie iniţiat de El pentru a-L invoca: „Îndreptările tale vor fi" (Isaia 26.9). Însă ce să spună cineva în legătură cu nedesluşirea şi forţa din acestea? Dumnezeu, spune undeva unul dintre sfinţi, le-a făcut astfel spre folosul minţii, ca să se preocupe cu acestea şi să o distragă de la cele mai rele (Sfântul Vasile, Cuv. 4 la Isaia).

Pe de-o parte din cauza cunoaşterii, a spus altul dintre înţelepţi, care nu este foarte antrenată, pe de alta din cauza judecăţii grăbite. Căci şi dacă cineva se întâmplă să fie antrenat şi să nu fie grăbit, din cauza faptului că descoperirea lucrurilor este extrem de dificilă pentru oameni, nu este foarte desluşit cuvântul fiecăruia în legătură cu acestea (Origen în Fil.). Acestora nu este nefiresc să li se adauge şi aceasta. Şi pentru că firea şi judecăţile la care se referă cuvântul acestora sunt de nepătruns şi foarte greu de exprimat şi pentru că, cunoaşterea acelora este păstrată numai în aceia cărora El vrea să o dea. Căci spune: „Vouă vi s-a dat să cunoaşteţi tainele" (Matei 13, 11). Din acestea este deci simplu a se vedea necesitatea îndrumării. Pe care (îndrumare) cerând-o şi primind-o şi eunucul împărătesei etiopienilor, şi-a dobândit mântuirea. Deci dacă şi unul singur a fost suficient să călăuzească, cu cât mai mult (vor face aceasta) mai mulţi adunaţi într-una, şi având cu toţii mâna întinsă, unii învăţând litera, alţii ţesând cele legate de istorie, alţii deschizând mintea spre înălţare, iar alţii înfăţişând scopul alegoric şi alţii expunând lecţia morală a Scripturilor? Într-adevăr divină este această adunare şi cor ceresc care cântă laolaltă melodia cea mântuitoare.

Pe acesta deci, cel mai bun dintre principi, GRIGORIE, descendentul preastrălucit al foarte celebrilor GHICULEŞTI, l-a adunat laolaltă spre folosul neamului ortodocşilor, aducând în mijlocul nostru volumul. Iar de unde a rezultat acesta şi ce este, şi cum a fost dat tiparului după ce a fost alcătuit suntem datori să arătăm.

Pe când mă aflam în Constantinopol [şi] eram găzduit cu generozitate în preacinstita casă a PRINCIPELUI, cercetând cărţile din biblioteca care se afla în aceasta, nu pot spune cu câtă bucurie, am întâlnit-o şi pe aceasta. Prin urmare,

mă gândeam că aceasta nu mai trebuie să fie ascunsă într-un colț și într-un cotlon, ci să se ridice odată și să fie înălțată la strălucirea cea înaltă al tiparului. Deci îndată ce am ajuns să spun ceea ce mă gândeam și ACELA, cel care cu adevărat este pentru toți, în toate doritor al celor bune, am constatat că este dispus [să facă acest lucru] nu doar într-o măsură moderată, dar este și entuziasmat foarte tare de [acest] lucru și urmărește împlinirea lui grabnică.

Deci înainte de a se începe lucrarea, mi-am dat toată străduința să găsesc și altele asemenea cu cea primită. Pentru ca, prin comparație, să îndrept pe cât se poate mai exact greșelile cele din neatenție și stricăciunile cele din cauza vechimii și orice alt fel de alte lipsuri. Căci am cercetat îndelung nu doar bibliotecile publice și particulare de acolo, dar și pe cele ale lăcașurilor sfinte din Halki. Și, grăbindu-mă, i-am scris și Preasfințitului (Mitropolit) al Smyrnei prin niște bărbați de seamă. Căci se spunea că și acolo în apropiere se păstrează un alt volum. Și arătând cartea întâistătătorilor celor șapte mari chinovii care veniseră atunci în [orașul] lui Constantin, am întrebat dacă se păstrează ceva asemănător în cinstitele lor mănăstiri. Dar de la aceștia nu a reieșit nimic. Pe când deci socoteam tardivă orice acțiune și speranță, nobilul și de muze iubitorul mare spătar Alexandru, fiul lui Constantin, de la sine și din proprie pornire, mi-a dat cartea asemănătoare, pe care o avea în biblioteca lui.

Ambele fiind pe pergament, adică aceasta și cea amintită înainte, cea a PRINCIPELUI, cuprinde tot Pentateuhul, Iosua Navi, Judecătorii, Rut și cele patru [cărți] ale Regilor, cuvintele Scripturii aflându-se așezate în mijlocul paginii, și este împărțită în capitole numai până la capitolul al șaselea al Deuteronomului, iar comentariile, dintre care cele mai multe [sunt] anonime, [sunt] în cea mai mare parte în legătură cu aceste pasaje din Scriptură, iar uneori [apar] și în paginile următoare. Dintre acestea, cele mai multe au și titluri. Și anul în care a fost scrisă este trecut sub tăcere, iar la sfârșit sunt scrise doar acestea: «Ajută-l pe cel care a răzuit (pergamentul) și tu în alt chip, [cartea] a realizat-o apoi Romanos caligraful păcătos dintre bărbații din orașul Attalia».

Iar [cartea] lui Alexandru, asemănătoare ca aranjare cu cea a PRINCIPELUI, cuprinde doar Leviticul, Deuteronomul, Iosua Navi, Judecătorii și Rut, deși la sfârșit este numită Octateuh, astfel: „S-a terminat această sfântă carte a Octateuhului, cu Dumnezeu, în timpul marelui împărat, întru Hristos credincios și ortodox, singur stăpânitor al romanilor Alexios Comnenul și a marelui împărat Ioan Profirogenetul, în luna a 12-a, ceasul al 9-lea, în anul de la zidirea lumii 6612, indictionul al 12-lea, la porunca preastrălucitului protonovellisimos[218] Leon Nikeritis, [care este] și om de casă al puternicului și sfințitului nostru împărat, prin mâna lui Ioan Kulikos cel

[218] Demnitatea de novelisimos [era] a șaptesprezecea, iar distincția pentru ea (era) o cămașă de purpură tivită cu aur și o hlamidă și o centură care se dădeau din mâna împăratului în mod strălucit în biserica Domnului. Constantin Porfirogenetul la pag. 412 a scrierii. Demnitatea de novellisimos este menționată și de către Anna Comnena în cartea a 10-a, pag. 274 sau 217 a ediției de la Veneția. [Despre] protonovelissimi scrie Charles du Fresne la pag. 379 sau 74. Iar Iacob Grets spune că protonovelissimos [vine] de la nobilissimus, la pag 262 sau 226 în anexele la Curopalatis, un bărbat care este absurd în multe altele și mincinos, ale cărui absurdități și minciuni nu este acum nici timpul nici locul să le criticăm [n.a.].

fără valoare și străin. Și cei care citiți rugați-vă pentru noi, pentru Domnul". Iar din Facere și Ieșire se poate să se fi alcătuit, cum se părea, o altă carte. Căci cea despre care este vorba nu pare incompletă, fiind completă, deplină și întreagă. Că cea a PRINCIPELUI este mai veche decât cea a lui Alexandru se vede nu numai după uzura caietelor și după culoarea literelor. Dintre acestea unele sunt șterse parțial iar pe alocuri și în totalitate. Dar [se vede] și după semnele diacritice și caractere și modul în care sunt scrise cuvintele. Căci în loc de spiritul lin este ', și rareori ʽ. La fel, în loc de spiritul aspru [este] ', uneori ʽ. Alteori [este] invers. Din nou uneori în loc de ἐστί, [litera] ϊ, și în loc de παρά [semnul] c'. Și toate cele compuse [sunt prezente] în sintaxă și [literele] subscrise și cele scrise alături și altele. Iar cealaltă, nu [este] așa. Din acestea dovedim deci că cea dintâi a fost scrisă înaintea celei de-a doua cu o sută de ani sau chiar ceva mai mult.

Am transcris deci cu ajutorul unor mâini diferite tot codicele PRINCIPELUI și pe celălalt și colaționând și cu comentatorii publicați care se găsesc acolo, l-am socotit pregătit pentru tipărire. Dar insistând să fac cartea să tindă și mai mult spre desăvârșire, am comparat cele mai multe dintre comentarii și cu edițiile alese. Doar două, adică cele ale lui Filon și ale lui Origen nu le-am găsit decât după ce am publicat jumătatea cu Facerea. De aceea au fost puse și notele de la sfârșitul cărții. Însă încă era ceva ce lipsea. Acestea erau interpretările inedite la Octateuh ale lui Procopios din Gaza, care nu erau ușor de găsit. Însă și pe acestea preastrăluciții magnați ai aristocrației din Augsburg, fiind generoși și darnici și căutând ca învățăturile să progreseze spre mai bine, s-au oferit cu plăcere, trimițându-mi codicele care le conține.

Și acesta [era] pe pergament, [fiind] o lucrare a unei mâini care scria frumos și respecta ortografia, dar care nu s-a menționat nici pe sine, nici anul în care a scris-o. Conținând fragmente din Scriptură, adică din Octateuh, din Regi și din Paralipomena, tot restul [codicelui] este plin cu explicațiile la acestea. Dintre care oricum, foarte puține sunt ale lui Procopios. Căci multe din cele ale [Sfântului] Chiril și ale [Sfântului Grigorie] al Nisei și ale lui Theodoret, Apolinarios, Eusebios și Origen, și ale altor anonimi, le-am recunoscut adesea pe acestea după cuvinte, prin comparație și după cum se spune chiar în titlul acesteia. Căci spune: **Început cu Dumnezeu al rezumatului eclogelor la Facere ale lui Procopios, sofistul creștin.** Și însuși Procopios mărturisește în prefață spunând: «Deja dinainte am reunit după putere, cu voia lui Dumnezeu explicațiile din Părinți și din ceilalți făcute la Octateuh, adunându-le pe acestea din comentarii și din diverse cuvântări. Dar pentru că am expus cuvânt cu cuvânt aceste pasaje ale celor arătați, fie că erau de acord unele cu altele, fie că nu și de aceea scrierea ni s-a extins peste măsură, mi-am dat deci seama, grăbindu-mă să comprim scrierea [pentru a avea] o dimensiune convenabilă. Dacă ceva este spus într-un glas de toți, aceasta se menționează o singură dată. Iar dacă ceva [este] diferit, se expune și aceasta pe scurt, pentru ca cu orice preț corpul lucrării să fie unitar, ca și cum unul și numai unul prezintă vocile noastre ale tuturor».

Vom adăuga încă din afară pentru ca prezentarea să fie mai solidă. Dar se dovedește că, în [cartea] aceasta, nu este un lucru fericit a face cu orice preț unitar

corpul lucrării, din cauza nefireştii alăturări şi împletiri ale diferitelor sensuri, din care [rezultă] nu puţină neclaritate. Mult mai bine aş face să prezint comentariile separat, menţionând şi numele celui care le-a scris.

Iar despre prima lucrare, care este cuprinsă în codicele acesta, Marele Fotios face aprecieri critice. [*notă marginală:* în cod. 206] Căci spune: «Acest comentator este prolific şi scrie mult; numai că nu stăruie în nişte digresiuni inutile şi cu multe laturi, ci de multe ori consemnează diferite opinii cu privire la aceeaşi chestiune. Apoi adaugă: acesta mânuieşte şi fraza în chip excelent, chiar dacă este o formulare explicativă, [aceasta] are şi ceva mai elegant».

Comparând cu acest codice copia noastră, comentariile care nu erau prezente în aceasta, le-am ales din codice, lăsând la o parte foarte puţine. Acestea deci [am avut de spus] în legătură cu manuscrisele.

Iar copia amintită, fiind dificilă pentru tipografi, din cauză că era scrisă cu caractere ascuţite şi a locului nepotrivit în care se aflau comentariile, încă şi din cauza celor adăugate, am fost nevoiţi să o transcriem pe toată de la început cu propria mână. Iar textul Scripturii l-am comparat cu cel al ediţiei de la Frankfurt, preferând-o pe aceasta pentru că este colaţionată cu multe [manuscrise] inedite şi publicate. După aceasta am făcut şi împărţirile [textului] neîmpărţit [în capitole]. Iar la comentarii, la cele care erau fără nume, găsindu-le în autorii publicaţi sau în amintitul codice al comentariilor lui Procopios, le-am adăugat acestora numele, cu un asterisc. Iar la care nu [le-am găsit] am scris în titlu Anonim. Au fost completate şi cele care erau incomplete, uneori consemnând [în note] adăugirea, alteori incluzând-o chiar în pasajele expuse, cu litere duble [ca grosime].

Pentru că ne-am ocupat mai intens cu comentatorii cei publicaţi, depunând mult efort, şi consumând timp, în speranţa identificării celor anonimi, acolo unde au găsit completări, mai ales în locurile în care cartea era săracă, le-am adăugat şi pe acestea pentru [a avea] o structură mai apropiată de perfecţiune, însemnându-le cu două asteriscuri. Iar în adaosurile unde diferenţa era însemnată, am consemnat-o. Iar unde [era] o greşeală neîndoielnică şi foarte clară, fie dintr-o scăpare clară, fie din lipsa de învăţătură evidentă, am corectat-o pe aceasta fără ezitare. Căci sunt de criticat şi cei care includ şi [lucrurile] vădit greşite şi diferenţele care nu sunt deloc demne de menţionat şi umplu cărţile cu cuvinte deşarte şi îi încurcă în mod zadarnic şi absurd pe cititori.

Iată deci, o, preanobil neam al tuturor elinilor, ce fel şi cât [de mare] binefacere s-a oferit să ne facă preaevlaviosul şi mai presus de toate iubitorul de neam şi cu adevărat iubitorul de bine PRINCIPE GRIGORIE GHICA, aducând între noi cartea aceasta, care nu numai că a fost până acum inedită dar era şi greu de găsit. Căci dacă se păstrează câteva astfel [de cărţi] inedite[219] [cu comentarii] la Facere, sau la aceasta şi la Ieşire, sau doar la Pentateuh, nu [se păstrează] şi [cărţi cuprinzând comentarii] la un loc la Octateuh şi la Regi. Căci ceea ce era de atâtea veacuri nevăzut şi greu de citit, acum este la vedere şi foarte la îndemână.

[219] Vezi p. 727 a celui de-al 7-lea volum al Bibliotecii Greceşti a lui Fabricius. Iar căutând seriile pe care acesta le menţionează, la Veneţia, în [biblioteca] nobilului Giulio Giustiniano, prietenii de acolo nu le-au putut găsi [n.a.].

Nu mai aveţi deci nevoie să aveţi nedumeriri, o, străluciţi tâlcuitori ai Scripturilor, şi voi toţi care aveţi în voi dragoste divină de a studia cuvintele Domnului, să căutaţi mult în culegerile care tratează cele ce privesc Scripturile, pentru a găsi pe undeva în acestea vreo desluşire, fie expusă singură, sau ieşită din context, sau apărută şi răspândită ici şi colo. Căci această carte conţine nu numai comentariile publicate şi cunoscute ale admirabililor bărbaţi, dar şi pe cele inedite şi cele necunoscute. Căci dacă cuvântul lui DUMNEZEU este pâinea cea care susţine, şi puterea cea din el [este] vinul cel care veseleşte inimile, cartea aceasta este masa cea tainică pregătită a lui Solomon, la care Împăratul Ceresc Mângâietorul îi cheamă, printr-o predică strălucită şi înaltă pe cei de la sine aplecaţi spre înţelegere şi care au minte, spunând: «Veniţi, mâncaţi pâinea Mea şi beţi vinul pe care vi l-am dat»".

După cum s-a putut vedea şi la Veniamin Costachi şi la Alexandru Sturdza, **aceasta este opera care i-a impresionat cel mai mult pe contemporani**. Ea a fost înconjurată de o veritabilă aureolă şi a dat prezenţei sale în Leipzig raţiunea supremă şi încununarea.

Va fi de altfel şi ultima tipărită la Breitkopf. Următoarea carte va fi tipărită la Halle, doi ani mai târziu, şi la rândul ei va fi ultima înainte de stabilirea în Rusia, eveniment care va da vieţii lui Nichifor Teotoke un alt curs.

De data aceasta este vorba de o scriere apologetică şi polemică, în care găsim pentru prima oară implicată direct şi **drama Ortodoxiei transilvane**, aflate în bătaia tunurilor generalului Bukov[220].

Este interesant de constatat că la fel ca Ilie Miniat, şi Nichifor Teotoke a ţinut să ia pana în mână spre a se angaja într-un **militantism ortodox** printre ai cărui exponenţi se înscrisese şi Mitropolitul Varlaam cu al său *Răspuns la catehismusul calvinesc*, şi prin tot ceea ce a întreprins pe lângă acesta. **Militantism al cărui fondator în ipostaza lui modernă va fi, 41 de ani mai târziu, Alexandru Sturdza**, cu cea mai celebră dintre scrierile sale, intitulată *Considérations sur la doctrine et l'esprit de l'Eglise Orthodoxe*, Weimar, 1816. Ea a fost tradusă prima oară în româneşte şi publicată de Editura Albatros în 2001, cu titlul *Apărarea Ortodoxiei*[221].

Scrierea polemică a lui Teotoke fiind publicată fără nume de autor, este firesc să nu găsim în ea o dedicaţie. Dar în prefaţă avem istoria ei, evident imaginară:

[220] „Misiunea" generalului Bukov a început în 1761, distrugerea mânăstirilor începând din vara lui 1761 şi continuând în anii umători. Vezi Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 2, Bucureşti, 1981, p. 395-398.

[221] Traducere de Lucia Patachi. Prefaţa de Toader Paleologu.

„Răspunsul unui ortodox către un frate ortodox despre violența catolicilor și despre cine sunt cei care au făcut ruptura și schismaticii și cei rupți. Și despre ceea ce în mod barbar se numește unire și uniți și despre cum trebuie ca ortodocșii să răspundă tiraniei catolicilor. Halle, 1775.

«Laudă lui Dumnezeu, fiind învins balaurul a fost legat
În sfârșit partea lui a fost aruncată în abis».

IUBITORI DE ÎNVĂȚĂTURĂ ȘI EVLAVIOȘI CITITORI

Trecând prin Pisa, am rămas seara în casa unui prieten, fiind găzduit de către acesta. După cină a venit vorba despre uniții din Polonia, care s-au întors la Biserica Ortodoxă. Atunci el a spus: «Am o nouă epistolă în manuscris pe care mi-a dăruit-o acum câteva zile o rudă de-a mea. Aceasta conține multe despre uniți». «Dă-mi-o, am spus, să o citesc». «Mâine, mi-a răspuns, pentru că este foarte întinsă, și ești obosit, deci nu poți să o citești». Dimineața mi-a dat copia, pe care, după ce am citit-o, i-am spus: «Prietene, este o epistolă atât de înțeleaptă și minunată, încât este păcat să nu fie dată la tipar. Pentru că mulți dintre ai noștri, dintre cei mai simpli, aud de unire și nu știu ce este unirea. Iar alții sunt înșelați, gândindu-se că nu este nici o diferență mare între noi ortodocșii și papistași. De aceea această epistolă este foarte necesară și foarte de folos pentru frații noștri creștini. De aceea dezvăluie-mi, te rog, cine este autorul ei și eu mă voi îngriji să o tipăresc». A răspuns că nu știe și că a avut și el curiozitatea să afle, însă vărul său, pe care l-a întrebat, a răspuns că i-a jurat celui care i-a dat copia să nu dezvăluie niciodată numele autorului.

«Dar ce ne deranjează, a spus dacă nu știm numele alcătuitorului? Oare nu sunt în lume și alte cărți anonime? Fiecare cugetă la cum sunt cele spuse și nu la cel care le spune. Mai mult, a spus, recomand, ca și numele noastre să fie trecute sub tăcere. Pentru că dacă papistașii uneltesc și îi prigonesc și pe cei care nu le mustră greșelile, cu cât mai mult [le vor face aceasta] celor care se îngrijesc să expună viclenia lor?»

Sfatul său mi s-a părut folositor. Astfel că am hotărât să tipăresc acest răspuns, după cum m-a sfătuit acest om înțelept și zelos.

Știu foarte bine că mulți, mai ales dintre tipografi, obișnuiesc să laude cărțile pe care le tipăresc, pentru a îndemna la cumpărarea cărții. De aceea, pentru a nu se gândi cei care o întâlnesc că în acest scop laud această scriere, trec sub tăcere toate laudele care i se cuvin, lăsând să o laude cititorii.

Spun doar aceasta, că trebuie să fie tradusă în multe limbi și fiecare creștin evlavios, mai ales dintre aceia care au contacte cu papistașii, să o aibă ca engolpion și să o studieze în fiecare zi. Pentru că are atâtea argumente care, cu adevărat îi fac [pe aceia] lipsiți de apărare.

Doar atât este vrednic de întristare, că nu a căzut în mâinile acestui om foarte înțelept cartea împotriva căreia vorbește. Pentru că, dacă făcând de rușine acele puține cuvinte pe care prietenul lui i le-a dezvăluit, a scris atâtea lucruri valoroase, cât de multe ar fi scris oare, după cum spune el însuși, și am fi aflat noi, dacă cărticica ar fi căzut în mâinile lui?

Cuprinde însă și aceasta suficiente [lucruri] chiar dacă pare mică și scurtă. Mustră foarte bine violența pe care o întrebuințează papistașii împotriva creștinilor.

Dovedește cu foarte multe argumente și mărturii ale Sfinților Părinți și canoane ale Sinoadelor Ecumenice dogma fără de lege a adaosului la Sfântul Simbol.

Prezintă în mod foarte clar că papistașii sunt cei care au făcut ruptura și schismaticii și nu noi ortodocșii, după cum pe nedrept ne calomniază. Nimicește cu vitejie toate unirile și mai ales cea a Sinodului de la Florența. O unire o recomandă bună și legiuită, cea pe care am nesocotit-o nu noi, ci catolicii. Îi zugrăvește cu culori vii și foarte adevărate pe uniți și deschide chiar și ochii papistașilor pentru a nu mai fi înșelați în continuare de către aceștia. Îi sfătuiește în chip foarte înțelept și foarte evlavios pe creștinii ortodocși care sunt asupriți de catolici și conține în note și povestiri inedite.

Și eu, creștini de aceeași credință, am avut grijă să tipăresc această scriere înțeleaptă, urmărind folosul vostru sufletesc de obște. Însă prin traducere și tipar să vă îngrijiți să o transmiteți și la acei creștini ortodocși care nu știu limba noastră grecească. Pentru a o avea toți cei evlavioși ca o pavăză puternică a Ortodoxiei și ca un talisman foarte sigur al sufletului lor. Fiți sănătoși, rugându-vă pentru mine anonimul."

După cum vedem, Nichifor Teotoke folosește un procedeu de care se vor folosi și romanticii, inventând o istorie despre un manuscris anonim, pe care el doar l-ar publica, deși în realitate este autorul. **Această carte s-a retipărit de două ori în Grecia și a fost tradusă în rusă, dar a rămas în manuscris.**

Nu avem o traducere în limba română, dar domnul Mihai Țipău a extras și tradus următoarele pasaje, primul referitor la puterea otomană, celelalte la Uniația din Transilvania:

„Din satele Moldovei și Valahiei au luat prizonieri mulți bărbați și femei. Iar pe principele Moldovei, Calimachi și pe marele dragoman, Nicolae Suțu, sub pretextul trădării i-au ucis cu sabia." (p. 15)

Sau cu care uniți vrea să reunească și să îi facă la fel pe creștinii Ortodocși?

Cinci sau zece copii săraci disperați (într-adevăr părinții acestora [sunt] orbi și fără simțire) care se află la Colegiul din Roma. Zece sau douăzeci de oameni săraci care cos cape sau mantii la Ancona. Încă pe atâția la Messina. O sută sau două de albanezi înrolați în armată în Regatul Neapolelui. Încă vreo sută de oameni de adunătură reuniți de prin diferite orașe și care fac negoț în Veneția. Trei valahi[222], foarte lipsiți de învățătură, pe care Almanahul din Viena îi numește episcopi uniți.

[222] În anul 1769, unul dintre ei, după cum mi-au povestit oameni vrednici de credință și care au fost martori oculari, luând cu el o hârtie mare pe care erau desenați doi pomi fructiferi și cartea numită Ceaslov, încă și destui soldați înarmați, a mers în Transilvania și Banat, pentru a arunca mrejele unirii. Soldații înarmați i-a luat ca pe o prevedere, pentru că pe cine nu l-ar convinge prin puterea predicii, să îl constrângă prin focul armelor. Căci, spune, cel pe care nu îl convinge cuvântul, îl convinge toiagul.

Ajungând în orașul numit Stefanupolis, în germană Kronstatd [Brașov], i-a invitat prin intermediul soldaților pe toți ortodocșii de acolo, pentru a asculta predica unirii. S-au adunat deci fără voie cu toții în curtea bisericii de acolo a valahilor. Iar el, stând în mijlocul lor, înconjurat de soldați, a desfăcut hârtia cea desenată. Apoi, întinzând mâna, arăta cu toiagul din mâna sa pomii, spunând: „Vedeți? Acesta este măr, acela păr. Par doi, dar sunt unul, pentru că fiecare are ramuri,

Aceştia poate că au şi turmă pe acei de trei ori sărmani valahi, care în urmă cu puţini ani au fost smulşi prin forţă de la Biserica mamă a lor şi au devenit fără voie apostaţi. Oameni de rând şi reduşi şi analfabeţi şi care nici nu ştiu ce este unirea. (p. 120-121)

În 1829 s-au tipărit la Bucureşti, în greceşte, două mici scrieri reunite în acelaşi volum şi care au fost traduse concomitent în limba română şi tipărite cu titlul: ***Tălmăcirea românească din tâlcuita învăţătură, din 12 Articule ale credinţii, adecă încheeturile Sfântului Simbol, de la pravoslavnica şi soborniceasca Biserică. Şi din istoria cea dată în scris de prea înţeleptul şi preaosfinţitul Mitropolit Kiriu Nichifor Theotoke.***

Sub acest titlu, despărţite de el prin semnul ~ găsim următoarele subtitluri despărţite prin —— :

Pentru uniaţie şi uniţi şi cine sânt dezghinaţi şi dezghinătorii Bisericii. Care acum întâiaşi dată s-au dat în tipar rumâneşte.

——

Ku cheltuială şi ajutoriul cinstiţilor şi binecredincioşilor şi râvnitorii folosului de obşte al pravoslavnicilor creştini.

——

Pe care după cuviinţă şi vrednice afierosit la preaosfinţitul şi preaînţeleptul Episcop al Râmnicului, Kiriu Kir Neofit.

---

fiecare frunze, fiecare rod, fiecare este pom, unul sunt. Astfel şi bisericile par două, dar sunt una, având drept cap pe papă".

După ce a expus astfel partea cea mai puternică şi pe cea mai slabă a argumentului, atunci ca unul care nu are deloc raţiune a tras şi concluzia cea absurdă. A spus deci: „Trebuie să vă faceţi uniţi. Aţi spus că nu am vorbit corect? Răspundeţi-mi, dacă aveţi răspuns". Şi unii dintre cei de faţă puteau critica nebunia lui cea fără raţiune şi să îi arate că argumentul acestuia nu diferă de: „toiagul [este] în colţ, deci plouă". Însă soldaţii din jurul acestuia îşi agitau armele. Deci toţi au tăcut.

Iar el, repetând, a spus: „Ascultaţi şi altă dovadă pentru a fi informaţi mai complet. Vedeţi această carte, pe care o ţin în mâini? Priviţi-o bine. Este tipărită la Bucureşti. Acolo domnul [este] ortodox, acolo mitropolitul [este] ortodox. Ascultaţi acum, spuse, cu atenţie". Şi a început să citească [pasajul]: „Cel în toată vremea şi în tot ceasul". Iar când a ajuns la „şi să ajungem la unirea credinţei" atunci s-a oprit. „Ascultaţi, spuse, şi cei din Bucureşti se roagă pentru unirea pe care eu o predic". Apoi a tras îndată aceeaşi concluzie. „Deci trebuie să vă faceţi uniţi. Răspundeţi-mi, spuneţi, nu am vorbit corect?". Văzând că toţi tac, s-a mâniat ca un păstor bun. Astfel că striga, mustra, înfricoşa, conjura, voia să audă din gura lor că a vorbit bine.

Aceasta o cerea preavicleanul cu mare strădanie ca să tragă şi o altă concluzie, mai fără raţiune decât cele dintâi, adică că au devenit cu toţii uniţi. Văzând că niciunul nu răspunde, a dizolvat adunarea pentru ca în cele din urmă cei ce ascultau să nu izbucnească în râs şi să se transforme acea biserică într-o comedie perfectă. Le-a cerut acestora să se gândească cu grijă la vorbele sale şi să îi răspundă a doua zi.

Şi astfel a luat sfârşit acel teatru, sfârşit ridicol, mai indulgent însă decât altele pe care le-a făcut acest blând apostol în altă parte. Pentru că în alte comune şi sate şi orăşele, în care a predicat în acelaşi fel, acolo a bătut fără milă, a legat cu lanţuri de fier, a închis în temniţă întunecată şi preoţi ortodocşi şi laici, care nu au acceptat predica unirii. Din amintitele silogisme şi purtări fiecare vede cât [de mare] este lipsa de învăţătură a acestor valahi, cei numiţi episcopi uniţi, precum şi impertinenţa şi lipsa de milă şi cruzimea. Însă să nu se mire nimeni, că după cum este predica, aşa sunt şi apostolii.

În Bucureşti
În tipografia de la Cişmea, 1829

Autorul se numea **Polyzois Kondos** şi cartea era dedicată Episcopului Râmnicului, Kyr Neofit.

Prima partea are 49 de pagini, numerotate de la 1 la 49 şi se ocupă de explicarea *Crezului*. A doua este numerotată de la 1 la 39, pe ultima – a 40-a pagină – fiind scrise „Numele râvnitorilor omenescului şi creştinescului folos", adică al celor ce au subscris anticipat la un număr de „trupuri" adică exemplare:

„ – Preosfinţia sa, îmbunătăţitul părintele Episcopul Râmnicului Kir Neofit – 100
„ – Cuvioşia sa părintele protopopul Kir Nicolai Trăsnea – 100
„ – Dumnealui căminaru Ştefănică – 25
„ – Dumnealui căminarul Pavel Petrescul – 20
„ – Dumnealui Stolnicul Răducanul Clinceanul – 50
„ – Dumnealui Sărdaru Dimitrache Topliceanul – 50
„ – Învăţaţii fraţii dumnealor Kir Costandin şi Gheorghe Urzeştii – 25

Pe prima pagină din a doua parte se citeşte:

Ale prea înţeleptului şi binecrediciosului Mitropolit al Kazanului Kir Nichifor Theotoke de la Kerkire, Pravoslavnicul răspuns scris şi tipărit în Hal: în leat 1775. Iar acum s-au dat în stihuri spre folosul de obşte al pravoslavnicilor.

——

„Pentru dăjghinarea cea noao în Transilvaniia ce să numeşte a Unirii, şi cine sânt dăjghinătorii şi pricinuitorii de dăjghinare a Bisericii. Şi pentru iscoditoriul al aceştii uniri Dekamil ţarigrădeanul, sau defăimare asupra aceştii uniri."

~

„O, amară neştiinţă de lege! Cea în suflet plină de toată răutatea, şi a acelui lucrătoriu foarte înfricoşată rătăcire! Carele ca un alt Iscariot, vrăjmaş prădătoriu al Bisericii, să aseamănă al lui Antihrist ucenic."

Citit mai atent, titlul era suficient spre a arăta că nu este vorba de cartea din 1775, ci de ceea ce „s-a dat în stihuri spre folosul de obşte..." în 1829.

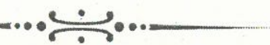
* * *

Chiar dacă nu vom accepta concluzia lui N. Iorga, potrivit căreia „partea din viaţa lui în care distinsul cărturar a dat mai multe roade e aceea pe care a petrecut-o în Iaşi", este totuşi vădit că cele două momente în care a păşit pe pământul românesc, prima oară însoţindu-l pe Grigore Alexandru Ghica în Ţara Românească (dar fiind obligat de evenimente să se întoarcă în Lipsca

de unde abia plecase), a doua oară încununându-şi cariera didactică la Iaşi ca rector al celei mai însemnate instituţii de învăţământ la ora aceea din tot Sud-Estul Europei, **fac parte din deceniul pe care-l putem socoti într-adevăr că a dat cele mai multe roade.**

În acest deceniu, **inaugurat în 1766 cu dublul debut editorial din Lipsca şi încheiat cu plecarea din Iaşi la sfârşitul lui 1776 spre o Rusie unde-şi va trăi 24 din cei 69 de ani ai săi,** şi de unde nu va mai pleca niciodată, Nichifor Teotoke, pornit în 1765 la 34 de ani din insula natală, avea să-şi făurească un destin cu mult mai fertil şi mai trainic decât al lui Evghenios Voulgaris, în ciuda tuturor tribulaţiilor sale. În epocă, mai vârstnicul său conaţional a strălucit cu o lumină mai puternică şi s-a bucurat de mult mai multă consideraţie, dacă e să luăm în seamă chiar faptul că după plecarea din Poltava i s-a dat găzduire în cea mai importantă mânăstire din capitală, Lavra Alexandru Nevski, pe când Teotoke abia a reuşit să obţină o mânăstire de rangul al treilea la marginea Moscovei, după ce se încercase aşezarea lui într-un loc echivalent cu un exil la marginea împărăţiei şi cu o condamnare la moarte prin lipsă de asistenţă medicală absolut necesară unui bolnav. Dar odată trecut dincolo de hotarul lumii acesteia, Evghenios Voulgaris a lăsat urmaşilor o moştenire ce n-a mai trecut de epoca servită glorios: a renaşterii Greciei moderne şi culturii sale.

Lui Nichifor Teotoke, în schimb, i-a fost dat să joace din plin un rol asemănător, dar şi să lase generaţiilor viitoare o moştenire ce nu şi-a pierdut interesul şi folosul nici azi. Aceasta s-a datorat însă unor împrejurări care au ţinut de voia lui Dumnezeu cu el, şi prin care ceea ce putea fi un trist asfinţit de viaţă a devenit o adevărată explozie de lumină, cum se întâmplă uneori şi în natură cu apusurile de soare.

Este o realitate ce nu poate fi negată de nimeni că odată ajuns la Poltava, în acea „Rusie nouă“ (Novorossiisk) ieşită din cuceririle imperiului devenit sub Ecaterina a II-a una dintre marile puteri ale continentului, Nichifor Teotoke s-a găsit în situaţia de a-şi pune toată ştiinţa şi toate însuşirile sale în slujba unei cauze ce nu mai avea nimic comun cu ce făcuse până atunci: **să consolideze spiritual această nouă stăpânire, care în plan bisericesc era reprezentată de nou-înfiinţata Arhiepiscopie a „Slaveniei şi Hersonului“.**

Despre acest ultim capitol al biografiei sale dispunem în momentul de faţă de monografia americană fundamentală a lui **Gregory L. Bruess**, în care se demonstrează clar tocmai acest fapt.

Înaintea acestei monografii americane, singurii care proiectaseră o lumină revelatoare asupra lucrării întreprinse de arhiepiscopul Astrahanului pe tărâmul eclesiastic – misionar rusesc fuseseră M. Soloviev şi A.A. Dmitrievski, cărora le datorăm şi editarea câtorva documente esenţiale, între care cuvântul la despărţirea de turma din Astrahan, pronunţat la 15 iunie 1792, cuvânt reeditat în volumul din 2006 (p. 212-214).

În cartea din 1997, primul capitol intitulat ***Ottoman Subject, Orthodox Beliver and Enlightened Educator: The Process of Identity*** [Supus otoman, credincios ortodox şi educator iluminist. Procesul <formării> identităţii], G.L. Bruess ne dă, pentru prima oară într-o monografie occidentală, o biografie a lui Theotoke. **În ea regăsim – în variantă americană şi pentru întâia oară într-o limbă de circulaţia şi autoritatea englezei – erorile cu viaţă lungă acumulate şi furnizate de ştiinţa de pe continent!**

În consecinţă, şi pentru autorul american:

> „Finally, in May of 1765, **Theotokis did leave Corfu for Constantinople** but the reasons for his departure remain obscure or at least not as straightforward as some accounts would make”[223],

iar în biografia lui Teotoke se înregistrează „two short stays in Jassy” (p. 11).

> „Theotokis arrived in Constantinople sometime in 1765 and accepted the appointment as Grand Rhetor (ritor) of the Great Church of Christ at the behest of Patriarch Samuel II (Hatzeris). Ghikas had become *hospodar* of Moldavia in March, 1764, so he was no able to attend to Theotokis personally, but Theotokis became his son's private tutor and a friendship was formed nonetheless. Theotokis stayed only a few month in Constantinople when he accepted Ghikas's offer to direct the new-founded Princely Academy in Jassy. He taught mathematics, physics, and geography but left the Academy after remaining at his post for only a very short time. He was replaced by Iosipos Moisiodax in 1765. The reasons for his hurried departure from this prestigious appointment are once again obscure but he may have left on account of wanting to publish his works in the West or overly hostile reaction from conservatives to his teaching. Regardless of the reason, Theotokis left Jassy sometime in late 1765 or early 1766 and traveled to Leipzig where he had the opportunity to publish some of his scholarly work.”[224]

[223] „În cele din urmă, în mai din 1765, Theotokis a părăsit Corfu pentru Constantinopol, dar motivele pentru plecarea sa rămân obscure sau în orice caz mai complicate decât ar reieşi din anumite mărturii” [p. 11].

[224] „Theotokis a sosit în Constantinopol cândva în 1765 şi a acceptat funcţia de mare retor al Marii Biserici a lui Hristos, la porunca [promisiunea] patriarhului Samuel II (Hatzen's). Ghica devenise hospodar al Moldovei în martie 1764, aşa încât nu a avut posibilitatea să se îngrijească [să-l întâmpine] personal de Theotokis, dar Theotokis a devenit profesorul fiilor săi şi o prietenie s-a închegat cu toate acestea.

Theotokis a rămas doar pentru puţine luni în Constantinopol de vreme ce a acceptat oferta lui

„În primăvara anului 1767 Theotoke **s-a întors** (returned) la Constantinopol" şi ar fi „continued to tutor the young Ghikas" descoperind cu această ocazie codicele pe care-l va edita ulterior. Dar

> „Theotokis encountered difficulties with Patriarch Samuel II who had invited him to Constantinople in 1764 - 1765. The problem arose over Theotokis's conduct during the funeral of Eleni Ghikas, the mother of Grigorios Ghikas. In his funeral oration Theotokis praised Eleni and Grigorios Ghikas for their extraordinary service to the Greek community. Patriarch Samuel II considered the eulogy excessive and tantamount to blasphemy. He reproached Theotokis and condemned him for „exalting a mortal woman more than the Mother of God". Following this episode Theotokis proffered his resignation in early 1768 and once again departed Constantinople and made his way to Leipzig.
>
> During his second tenure in Leipzig, Theotokis published two more works, participated in the university's academic life and rejoined his fellow Corfiote intellectual and cleric, Eugenios Voulgaris."[225]

Ce-i drept, autorul american este singurul care pune în evidenţă episodul din relaţiile între Paisie Velicikovski şi Nichifor Teotoke legat de pregătirea ediţiei textului original grec al cuvântarea lui Isaac Sirul, trimiţând pentru aceasta la versiunea engleză a cunoscutei monografii a lui Serghie Cetfericov, monografie tradusă şi tipărită prima oară de viitorul patriarh Nicodim în 1933 la mânăstirea Neamţu, în româneşte, mai înainte de apariţia versiunii ruseşti. Versiunea engleză s-a publicat la Belmont, în 1980.

Se acordă un spaţiu larg episodului alegerii lui Teotoke ca arhiepiscop al Filadelfiei, pentru a continua cu

> „In the spring of 1774 Theotokis left the West for the last time. He arrived in Jassy at the invitation of *hospodar* Grigorios Ghikas in the fall of that year by way of Bratislava, Vienna, **and Breslau**. Ghikas appointed Theotokis director of the Academy once again and Theotokis resumed his teaching duties with the same vigor as before. The students at the Academy were beneficiaries of Theotokis's recent sojourn in the learning centers of western Europe. He instructed them in physics, mathematics, geography and astronomy. Theotokis's teaching, however, was not appreciated by everyone with the same level of enthusiasm displayed by the students. He encountered heavy resistance from the «conservative circles» of the Moldavian capital who did not care for his teaching of the «new philosophy» and perhaps viewed it as one more instance of Greek attempts to Hellenize the native Rumanians. In act, the opposition to his activities was so great that Ghikas was unable to protect him and he supposedly had to flee «in the night like a thief» (*dia nyktos os drapetis*).
>
> Theotokis's flight from Jassy, was undertaken with such haste that he had no destination in mind."[226]

În consecinţă, căutându-i în propria minte o posibilă direcţie, autorul american acceptă, pe urmele doamnei Muruti-Ghenaku, **o revenire în Occidentul pe care-l părăsise** „for the last time" în 1774[227]:

> „Eventually he settled in Vienna and sustained himself by serving as a private tutor. His stay in Vienna brought him once again into territories under the political control of a Catholic power: this time Habsburg. The Habsburg lands of east central Europe as well as the Polish-Lithuanian Commonwealth adjacent to them contained

Ghica de a conduce nou-întemeiata Academie domnească în Iaşi. El a predat matematica, fizica şi geografia, dar a părăsit Academia după ce a stat în acest post foarte scurtă vreme. A fost înlocuit de Iosif Moisiodax în 1765. Raţiunile pentru plecarea lui grăbită din prestigioasa funcţie sunt din nou obscure, dar s-ar putea să fi plecat fie din dorinţa de a-şi publica lucrările sale în Vest, fie din cauza reacţiei foarte ostile conservatoare la învăţăturile sale" [p. 13].

Totuşi se recunoaşte în nota 42 de la p. 25 că „*The exact dates of Theotokis's sojourns in Constantinople, Jassy, and Leipzig between 1764 and 1766 are impossible to verify with any certainity*".

[225] „Theotokis a întâmpinat greutăţi din partea patriarhului Samuel II care-l invitase la Constantinopol în 1764-1765 [se relatează cele bine ştiute în legătură cu predica funerară pentru Elena Ghica]. Ca urmare a acestui episod Theotokis şi-a dat demisia la începutul anului 1768 şi pentru încă o dată a părăsit Constantinopolul, luând drumul spre Leipzig. În timpul celei de a doua şederi în Leipzig, Theotokis a publicat încă două opere, a participat la viaţa academică din universităţi şi a reîntâlnit pe colegul său, intelectualul şi clericul din Corfu Evghenios Voulgaris" [p. 14].

[226] „În primăvara anului 1774 Teotokis a părăsit Vestul pentru ultima oară. El a ajuns în Iaşi la invitaţia *hospodarului* Grigore Ghica în decursul acestui an, pe drumul prin Bratislava, Viena şi **Breslau**. Ghica l-a numit pe Theotokis pentru încă o dată director al Academiei şi Teotokis şi-a îndeplinit datoriile profesionale cu aceeaşi vigoare ca înainte. Studenţii Academiei erau beneficiarii recentului sejur al lui Theotokis în centrele învăţate ale Europei occidentale. El i-a instruit în fizică, matematică, geografie şi astronomie. Dar cu toate acestea, învăţământul lui Theotokis nu a fost apreciat de toată lumea cu acelaşi nivel al entuziasmului împărtăşit de studenţi. El a întâmpinat o rezistenţă îndârjită din partea «cercurilor conservatoare» ale capitalei Moldovei care nu agreau predarea de către el a «noii filosofii» şi care vedeau în aceasta o nouă încercare de grecizare a băştinaşilor români

De fapt, opoziţia la activităţile sale a fost atât de mare încât Ghica a fost incapabil să-l protejeze şi el a fost obligat să fugă «noaptea ca un hoţ» (*dia nyktos os drapetis*).

Fuga lui Theotokis din Iaşi s-a petrecut cu atâta grabă încât n-a mai avut în minte nicio destinaţie" [p. 18].

[227] „**Oricum, pe la sfârşitul anului 1775** – scria doamna Muruti-Ghenaku – **Theotokis a părăsit în grabă Iaşul şi s-a refugiat în Viena. Acolo ştim că preda lecţii ca profesor la domiciliu, probabil pentru a obţine cele necesare.** Dintre elevii săi, ieromonahul Olymbiotis învăţa retorica şi algebra, după cum a notat într-un manuscris al lecţiilor: «Retorica de faţă mi-a predat-o preaînţelptul în cel sfinte şi preacuviosul între dascăli domnul Theotokis, aleasă din diferiţi retori, care ca un florilegiu cuprinde prin mulţi pe scurt şi clar toate formele după cum se vede mai în faţă. **M-am străduit cu această îndeletnicire în Viena Austriei în 1775 şi după acest an am învăţat algebra în limba latină şi în octombrie 1779 am coborât la sfânta mănăstire a Preasfintei din Eleasonas. Cel între ieromonahi, Anthims Livadithos»**", Muruti-Ghenaku, *Op. cit.* Citat după versiune românească a domnului Mihai Ţipău.

Că în 1775 Theotokis s-a aflat în Viena şi de acolo a mers şi în Bratislava (nu **Breslau,** cum comite eroarea şi autoarea cărţii), de unde şi-a expediat scrisorile din 23 ianuarie – 2 iunie, este sigur. **Dar nu ajunsese acolo de la Iaşi,** din moment ce în capitala Moldovei **va ajunge** cu siguranţă abia **în iulie 1775,** când în ziua de 22 adaugă, la dată, şi locul de unde scria. Va rămâne acolo, iarăşi cu siguranţă, până în toamna anului următor, 1776.

a significant minority population of Slavic and Greek Orthodox who were continually assaulted by Catholic proselytizing. Catholic missionary activity reached its zenith and posed the greatest religious and political threat to the Orthodox East with the establishment of the Uniate Church in Poland by Council of Brest in 1596. [...]

In this spirit Theotokis took up his pen while in Vienna and produced an anti-Latin polemic entitled *A Reply by a Certain Orthodox Christian to an Orthodox brother on the Catholic Dynastic Rule, and on who are the Separatists, the Schismatics, and the Severed Ones, and on the Barbarically Called Unia and the Uniates, and on How the Orthodox Must Respond to Catholic Tyranny.* Published anonymously in Halle in 1775 (and graced with a cover illustration depicting a militant Archangel Michael slaying an enchained demon - see Figure 2) this work brought Theotokis into the long tradition of anti-Latin polemics begun by Meletios Pigas, Theophanes of Jerusalem, and Cyril Lucaris. More immediate to Theotokis and, possibly, a standard by which he wrote his own work were the writings of Eugenios Voulgaris. Voulgaris published *Vivliarion kata Latinon* („Booklet against the Latins") in 1757 and directed in to the Serbian Orthodox under the Habsburg monarchy [...]

This work, with its, emphasis on understanding and education, reflects the Enlightenments spirit of toleration and rationalism, which provided a basis for Theotokis's future dealings with those outside the fold of Orthodoxy. And, indeed this would be the case in Russia[228].

Capitolul al doilea este intitulat ***The Orthodox Commonwealth: Theotokis and the world of Greek-Slavic Relations*** [Commonwealth-ul ortodox: Theotokis și lumea relațiilor greco-slave] și debutează cu informații că:

„Theotokis had maintained contact with Eugenios Voulgaris throughout his long ordeal over the metropolitanate of Philadelphia in Venice. Voulgaris was kept apprised of Theotokis's misfortunes since leaving Vienna and sent him a letter in Jassy from Moscow or Poltava sometime in 1776. In his letter, Voulgaris offered this description of his diocese in Novorossiia: «my diocese... is a welcome refuge from the tyranny of the Ottomans to the oppressed, tormented, and unfortunate Greeks, Wallachians, Moldavians, Serbs and others; a privilege granted by the most excellent Empress». Keeping in mind Theotokis's position he added «if you desire to come here and settle, you will find many brothers from many places. You will find that we do all that we can to assist and help you». Theotokis had hoped that he could return to his native Corfu to continue his activities there but that was not possible and his

[228] „S-a instalat în cele din urmă la Viena și s-a susținut servind ca profesor particular. Șederea la Viena l-a dus încă o dată în teritorii aflate sub controlul politic al unei puteri catolice: pe vremea aceea habsburgică. [...].Theotokis pe când era în Viena a luat pana și a creat o polemică anti-latină intitulată [se dă textul în engleză]. Publicată anonim la Halle în 1775 (și împodobită cu o ilustrație pe copertă reprezentând un arhanghel Mihail luptător, care taie cu sabia un demon înlănțuit - vezi figura 2) această operă l-a rânduit pe Theotokis într-o lungă tradiție a polemicii anti-latine, începută de Meletie Pigas, Teofan al Ierusalimului și Chiril Lukaris. [...] Această operă, cu accentul ei pus pe rațiune și educație, reflectă spiritul iluminist, de toleranță și raționalism care pregătește o temelie pentru viitoarea activitate cu scoaterea în evidență a comunității Ortodoxiei. Și, desigur, acesta va fi cazul în Rusia" [p. 18 și 23].

early advocate and protector, Grigorios Ghikas, was not able to shield him from the conservative elements in Jassy. The only option remaining was Voulgaris's invitation to Russia; which he accepted in late 1776.

When Theotokis crossed into Russian territory in the fall of 1776 he joined a long tradition of Greeks traveling to the north and demonstrated the existence of the Orthodox commonwealth."[229]

Odată cu trecerea lui Teotoke în Rusia, și autorul american lasă în urmă achizițiile europene atât de încurcate, cărora le plătise tribut la fiecare pas, și elaborează o lucrare de ample orizonturi, în cea mai mare parte nouă în raport cu tot ce se scrisese până atunci.

Întregul capitol al doilea desfășoară **fundalul istoric** în care avea să se încadreze de acum înainte prezența cărturarului grec. El venea în urma unei serii întregi, inaugurată de Maxim Grecul în prima jumătate a secolului al XVI-lea (este omis Teofan Grecul, maestrul lui Andrei Rubliov, cu care începe de fapt acest șir, dar aici este vorba numai de evadații din Turcocrație), căruia i se consacră o pagină densă. Lipsește însă din biografia sa de până la sosirea în Rusia episodul legat de relațiile cu Neagoe Basarab, pentru care a scris în versuri un frumos encomiu din care s-a extras și inscripția de pe racla Sfântului Nifon de la mânăstirea Dionisiu. Encomiu publicat de marele bizantinolog american de origine ucraineană Ihor Ševčenko[230].

[229] „Theotokis a menținut contactele cu Eugenios Voulgaris în tot decursul îndelungatului său chin cu mitropoliatul Filadelfiei din Veneția. Voulgaris a aflat de neșansele lui Theotokis de când locuia la Iași, din Moscova sau de la Poltava, cândva în 1776. În scrisoarea sa, Voulgaris îi oferea această descriere a diocezei sale din Novorossisk: «dioceza mea este un refugiu binevenit de tirania otomanilor care oprimă, chinuie și nefericește pe greci, valahi, moldoveni, sârbi și alții, este un privilegiu garantat de cea mai bună împărăteasă» [se citează Muruti-Ghenaku, p. 41]. Având în minte situația lui Theotokis adaugă: **«dacă dorești să vii aici și să stai, vei găsi mulți frați prin multe locuri. Vei găsi pe cei ce vor face tot ce vor putea ca să te sprijine și să te ajute»** [idem].

Theotokis sperase că va putea să se întoarcă în Insula natală, Corfu, ca să-și continue activitățile acolo, dar aceasta n-a fost posibil, iar protectorul și apărătorul său timpuriu, Grigore Ghica, nu a fost capabil să-l apere de elementele conservatoare din Iași. Singura opțiune rămasă a fost invitația lui Voulgaris în Rusia, pe care a acceptat-o târziu în 1776.

Când Theotokis a străbătut teritoriul rusesc la sfârșitul anului 1776 el se adăuga unei lungi tradiții a grecilor călătorind spre nord și care demonstra existența Commenwealth-ului Ortodox" [p. 28.].

Scrisoarea lui Voulgaris către Theotokis, prin care-l invita în Rusia, nu este pomenită în autobiografia sa, și nu i se atribuie niciun rol în hotărârea de a părăsi Iașul în direcția Rusia, motivația plecării fiind cu totul alta. **Dar nu încape îndoială că dacă s-a dus la Poltava și nu la Viena (cum a presupus doamna Muruti-Ghenaku), a fost tocmai fiindcă o primise.** Însă **nu** în 1776, ci **în octombrie 1775**. Ea s-a publicat în Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου (1783-1842), Ἐπιστολαὶ διαφόρων, prezentare filologică M. M. Papaioannu, editor I. Antoniadis, Atena, 1964, nr. 243, p. 521-522. Nu ne-a fost accesibilă. Citâm după lucrarea doamnei Muruti-Ghenaku, în traducerea domnului Mihai Țipău.

[230] Ihor Ševčenko, *On the Greek Poetic Output of Maxim Greek*, în „Byzantinoslavica", LVIII, 1997, p. 1-69. Textul grec și traducerea engleză la p. **67**.

Se presupune că Maxim Trivolis, care va deveni în Rusia **Maxim Grecul**, s-a aflat printre cei prezenți la măreața festivitate de la Curtea de Argeș din 15 august 1517, care a reunit cu prilejul sfințirii mânăstirii Argeșului și consacrării cultului Sfântului Nifon vârfurile ierarhiei din Turcocrație, în frunte cu însuși patriarhul ecumenic. Firesc este să presupunem că au fost prezente și personalități rămase nepomenite de Gavriil Protul, printre care de bună seamă a fost „marele retor" din acel moment (post ce-l va deține peste secole Ilie Miniat și Nichifor Teotoke), **Manuil din Corint**. De la el avem scrisoarea către domn prin care îi răspunde - la cererea acestuia - care sunt deosebirile ivite între ortodocși și catolici. Scrisoarea debuta cu o adresare memorabilă, făcută pentru prima oară cunoscută în românește de istoricul bizantinolog Petre Ș. Năsturel[231].

A trebuit să treacă 42 de ani până ce știința românească să intre în posesia unei fotocopii de pe manuscrisul unic în care se păstrează acest prețios document, comunicat cu infinită amabilitate de Biblioteca Universității din Illinois la intervenția și prin mijlocirea domnului George A. Mihăilă, căruia îi datorăm și procurarea volumului publicat de Columbia University. În prezent, această celebră - timp de aproape o jumătate de secol - epistolă, dar tot atât de mult timp inaccesibilă (microfilmul comunicat de Leandros Vranoussis ilustrului și regretatului nostru bizantinolog, stins anul acesta la Paris, neieșind niciodată din sertarele sale și nefiind publicat de el dincolo de cele câteva rânduri de la început) a fost transcrisă, tradusă și prezentată mai întâi în revista „Tabor" de învățatul bizantinolog, domnul **Nicolae Șerban Tanașoca**. Ea poate fi găsită în original și traducere în volumul său *Creație și tradiție literară bizantină. Studii și texte*, București, Editura Unarte, 2009, care-l recomandă o dată mai mult pe autor drept unul dintre cei mai însemnați bizantinologi români, nu doar de azi. I-a consacrat un studiu special, însoțit din nou de text și traducere, în volumul colectiv închinat de Patriarhia Română Sfântului Voievod Neagoe Basarab la 500 de ani de la urcarea sa pe tron.

Am deschis această paranteză întrucât drumul lui Maxim Grecul spre Rusia a cunoscut foarte probabil acest popas, și în mod sigur a stabilit o relație cu realitatea românească prin versurile sale.

După primul capitol din monografia învățatului american conținând **biografia** ciuruită de erori „europene", avem înfățișată politica rusă în Răsărit și față de ortodocși de-a lungul secolelor, până la culminarea ei în vremea împărătesei Ecaterina a II-a. Sunt urmărite relațiile acesteia cu lumea occidentală a „luminilor" pe de o parte, iar pe de altă parte expansiunea spre sud, cu dobândi-

[231] *Manuil din Corint către Neagoe Basarab*, în „România literară", anul II, 1969, nr. 51, p. 13.

rea a ceea ce va deveni „Noua Rusie", **unde vor fi trimiși cei doi ierarhi greci, tocmai spre a nu ieși prea mult în evidență, la noii supuși, că noua organizare bisericească o completa de fapt pe cea adusă de cucerirea militară și politică rusă.**

Autorul avansează ideea că a existat de altfel, încă de acum, un „filelenism" real în Rusia, precedând pe cel occidental și fiind alimentat de numeroșii greci care-și găsesc adăpost aici. Dintre ei au fost selectați cei doi ierarhi și puși peste ortodocșii nou câștigați de împărăție.

Este, evident, o viziune mai complexă și mai plauzibilă decât a contemporanului Daponte și chiar a lui Al. Sturdza!

Sunt înfățișate împrejurările în care a luat naștere noua eparhie „Slaviansk și Herson" pentru teritoriile și populațiile intrate în stăpânirea Rusiei după sfârșitul războiului ruso-turc, încheiat cu pacea de la Kuciuk-Kainargi din 1774. *Pe aceste teritorii au fost colonizați și câteva mii de greci emigrați în Rusia, în urma participării lor la acest război de partea oștilor rusești și riscând represiunea otomană.*

Una dintre primele măsuri luate de împărăteasă a fost numirea cneazului Potemkin „vicerege sau guvernator general (*namestnic*) al *guberniei* Novorossia în 1774 și guvernator general în nou creata *gubernie* Azov în 1775".

Or, „*Potemkin și Ecaterina a II-a înțelegeau să întărească consolidarea politică și militară a noilor provincii punându-le sub o singură jurisdicție bisericească. Jurisdicția spirituală unică ar fi reușit să unească pe supușii de diferite națiuni, deoarece cu toate diferențele etnice și lingvistice, împărtășeau o credință comună: ortodoxia*" (p. 61).

Dar - crede autorul - incluzând numele *Chersonului* în denumirea noii eparhii, Ecaterina a II-a avea în vedere și anticul Chersonesos și stabilea astfel o legătură între Rusia veacului luminilor și Grecia antică, punând în evidență că această Rusie nouă avea un trecut. Tot aici primise botezul și marele cneaz Vladimir în 989.

Oprindu-se asupra lui Evghenios Voulgaris cu gândul și la cele câteva mii de greci, Ecaterina a II-a l-a numit arhiepiscopul noii dioceze, trimițându-l la Moscova, unde la începutul lunii august 1775 a fost hirotonit **ieromonah**, iar **la 9 septembrie împărăteasa a semnat decretul prin care se instituia noua dioceză și era numit primul ei arhiepiscop.**

Ceremonia consacrării ieromonahului Evghenios Voulgaris ca arhiepiscop a avut loc la **1 octombrie 1775**, în mânăstirea grecească Sfântul Nicolae din Moscova, fiind prezentă însăși împărăteasa și curtea, slujba fiind condusă de mitropolitul Platon al Moscovei. Dar „Voulgaris was not to depart for Poltava,

the capital of the diocese, **until the fall of 1776**. In the interim, he occupied himself with scholarly pursuits and administrative duties"[232]. **Ceea ce pune în mod firesc întrebarea dacă nu cumva Teotoke a așteptat sosirea sa în eparhie spre a porni la rându-i într-acolo, tot spre sfârșitul anului 1776. A motivat *post factum* hotărârea de a părăsi Iașii cu cele ce s-au întâmplat domnului, ca să nu pară ingrat față de protectorul său.**

Sigur este un lucru: **el nu a invocat în niciun caz drept motiv al plecării un conflict cu „reacționarii" ce i-ar fi făcut zile negre, cum va afirma după aceea Iosif Misiodax și atâția alții după el, până la autorul american.**

Lui Evghenios Voulgaris i s-a adăugat arhimandritul Teoctist de la mânăstirea Înălțării Sfintei Cruci din Poltava, care trebuia să-l ajute în condițiile necunoașterii limbii ruse, cel căruia Nichifor Teotoke îi va adresa prima scrisoare, la cererea acestuia. Sunt detaliate în capitol condițiile în care urma să-și desfășoare activitatea și regulile de funcționare ale Bisericii Ruse.

La rândul său, „Nichifor Theotokis a sosit la mânăstirea Krestovozdvijenski (a Înălțării Crucii) „Sometime in late 1776, within a month on two of Voulgaris' own arrival in late October" (p. 67).

„Sosirea lui Theotokis în Novorosia atât de repede după ce a primit scrisoarea lui Eugenios Voulgaris ne sugerează că a fost dornic (was anxious) să se scoată pe sine (to remoke himself) cât mai repede cu putință din situația neplăcută de la Iași" – scrie Gregory L. Bruess (p. 67). **Dar între primirea scrisorii, expediată imediat după consacrarea ca episcop în octombrie 1775 și sosirea ambilor în Poltava, la doar câteva luni unul după altul, este totuși un an întreg!**

În următoarele trei capitole (***4. Consecrating the Land/Constructing an Empire: Religion and Ethnicity, 5. Religious Landscapes: Boundaries of Popular Belief and Dissident*** și ***6. A New Diocese and New Challenges: Astrakhan***) este urmărită pentru prima oară de la M. Soloviev, în amănunt, opera de ierarh rus a lui Nichifor Teotoke. Dar, evident, nu intră în obiectivul cercetării noastre. Cei interesați în mod special vor avea la dispoziție de acum înainte cartea în Biblioteca Sfântului Sinod, căreia i-a fost donată de semnatarul lucrării de față. Reținem doar că pentru Gregory L. Bruess **demisia din arhiepiscopat a venit după o serie de discordanțe cu Sfântul Sinod (pe care le înfățișează), și n-are nicio legătură cu ce aflăm de la Alexandru Sturdza.** Aceasta ne face să înțelegem mult mai bine și comportamentul sinodului față de cel demisionat.

Gregory L. Bruess înfățișează pentru prima oară, în amănunt, cele ce au precedat consacrarea solemnă a lui Teotoke în calitate de arhiepiscop de Slaviansk și Cherson în locul lui Evghenios Voulgaris. Ceremonia solemnă s-a desfășurat **la 6 august 1779**, de sărbătoarea Schimbării la față, chiar în catedrala cu acest hram din Petersburg. Garda de onoare a fost asigurată de vestitul regiment Preobrajenski, iar cei ce și-au pus mâinile asupra sa au fost arhiepiscopii Gavriil al Novgorodului și Inochentie al Pskovului.

Ca și pentru Evghenios Voulgaris, a ținut să fie prezentă împărăteasa Ecaterina a II-a împreună cu întreaga curte și cu această ocazie noul arhiepiscop a rostit o cuvântare ce s-a tipărit imediat în greacă (limba în care a fost rostită) și rusă, iar într-o nouă ediție și în franceză.

Fapt ce spune multe despre ce avea să fie cariera sa arhierească, **această cuvântare avea să fie unica operă tipărită aparținând arhiepiscopului Nichifor Teotoke, în cei 13 ani ai păstoriei sale!**

În ultimul capitol al cărții – al 7-lea – intitulat: ***The last Years: Struggle for a Free Greece*** [Ultimii ani, lupta pentru o Grecie liberă], de numai 8 pagini plus una de note, este amintit **ordinul Sinodului ca arhiepiscopul demisionar să se ducă „immediately to the second class Danilov Monastery in the diocese of Suzdal in the city of Pereiaslavl in the guberniia of Vladimir where he was to begin his duties as archimandrite"** (p. 209) și refuzul lui Teotoke, pentru motivele pe care le va prezenta Sinodului și de care am mai vorbit. Ca urmare **„in late September the synod approved his with to spend the rest of his life in Moscow at Danilov Monastery a small third-class monastery located on the southern edge of Moscow"** (p. 209). Față de Evghenios Voulgaris, care primea 1500 de ruble pe an, lui i s-au acordat 1000.

Sunt trecute apoi în revistă scrierile sale din această perioadă, începând cu traducerea refutației lui Voltaire, pe care ar fi început-o încă de la Astrahan, la dorința patriarhului ecumenic, și a completat-o cu notele proprii la Moscova.

Pentru traducerea în rusă a *Kiriakodromionului* duminical găsim și aici (p. 214) data 1805 (Theotokis's commentaries on the Evangelists were translated into russian and published in *1805* as *Tolkovanie voskresnyk evangelii*") iar cel consacrat Apostolului și epistolelor „was published in Greek in 1808 and later, translated into Church Slavonic and Russian and published in 1819 and 1820 respectively" (ibid.). După cum se vede nu toate datele coincid cu ce găsim în ultima bibliografie, stabilită de autorii cărții din 2006, unde se arată că primul *Kiriakodromion* s-a tradus și publicat **în două volume,** cu aprobarea și în tipografia Sfântului Sinod **în 1819** (probabil 1805 provine de la Undolski). **La această ediție sinodală trimiteau și editorii versiunii românești la Chișinău, în 1860.** Nu dispunem în bibliotecile noastre decât de versiunile originale ale

[232] „Voulgaris nu a plecat la Poltava, capitala noii dioceze, până la sfârșitul anului 1776, ocupându-se cu treburi științifice și datoriile administrative".

ambelor *Kiriakodromioane*, în ediţiile de la Moscova, încât problema dacă a existat sau nu o ediţie **din 1805** a versiunii **ruseşti** o lăsăm spre rezolvare celor din Rusia. În aceeaşi bibliografie, pentru apariţia celor două volume ale *Kiriakodromionului* Apostolului găsim anul 1820, dar şi 1839 (probabil reeditare).

Autorul american se opreşte şi asupra ultimului episod din tribulaţiile unei existenţe mereu puse la încercare: după tentativa eşuată de a ajunge în fruntea şcolii din Athos, deşi fusese susţinut de însuşi marele dragoman Grigore Alexandru Ghica şi după cei patru ani de frământări în legătură cu alegerea sa ca „arhiepiscop al Filadelfiei" la Veneţia, încheiată cu demisia definitivă scrisă şi trimisă din Iaşi, parcă spre a pune vârf acestor eşecuri a venit alegerea ca arhiepiscop acasă, în Corfu, blocată însă de amiralul Uşakov. De data asta moartea i-a scurtat agitaţia, deşi toate la un loc, adunate, i-au adus-o la 69 de ani şi nu la 90, câţi i s-au dat lui Evghenios Voulgaris.

Adevărul, care se întrevede cu destulă claritate din atât de documentata monografie a lui Gregory L. Bruess, chiar dacă nu-l găsim consemnat ca atare în concluzie, este că nu împărătesei Ecaterina a II-a şi prinţului Potemkin le-au fost dat să hotărască acel curs al vieţii ce permite unui om să facă a rodi ceea ce natura şi Voia de Sus au pus într-însul. N-au făcut-o nici măcar pe cât i-a fost dat domnului - martir al Moldovei, Grigore Alexandru Ghica.

În afară de elogiul rostit la înscăunarea sa şi a cărui versiune rusă a fost reprodusă în volumul din 2006, p. 207-209, însoţită de fotocopia broşurii din 1779, arhiepiscopului Teotoke nu i s-a mai publicat, câtă vreme a fost în viaţă, nicio operă cu sprijinul uriaşului imperiu şi al măreţei sale împărătese!

Nici traducerea predicilor sale din Corfu, tipărite în 1766, traducere realizată de acelaşi Ştefan Pisarev care-l tradusese pe Ilie Miniat, nici versiunea rusă a scrierii despre uniaţie, despre care aflăm chiar de la el că fusese de asemenea tradusă, n-au văzut lumina tiparului, iar din traducerea scrierii rabinului Samuil, pe care tot el o dă ca tipărită de arhiepiscopul Gavriil al Novgorodului, nu s-a putut găsi niciun exemplar.

Acesta era bilanţul carierei sale ruseşti, la încheierea survenită în 1792, în împrejurări nu tocmai clare şi urmată de semnele unei preţuiri tot atât de problematice. Până şi lucrarea sa cea mai importantă pusă la dispoziţia Bisericii Ruse în raporturile acesteia cu rascolnicii „zăcea needitată", deşi va avea nu mai puţin de cinci ediţii postume conform bibliografiei lui Undolski.

Poate că modul în care expediază toată această ultimă parte a vieţii sale în scrisoarea autobiografică îşi are explicaţia aici.

Abia odată cu retragerea în mânăstirea Sfântul Daniil are loc marea turnantă, şi ea este legată de intervenţia fraţilor Zosima - aceste mari figuri ale diasporei greceşti care au jucat un rol tot atât de important în renaşterea patriei şi culturii lor ca şi marii oameni politici şi cărturarii ce şi-au legat numele de ea.

În aceşti ultimi ani, Nichifor Teotoke s-a întors la limba natală şi la neamul său, iar primul pas a fost traducerea şi publicarea în **1794**, tot la Viena, dar fără a mai îngriji el corectura, a scrierii franceze în care era combătut Voltaire.

S-a interpretat uneori această traducere ca un pas înapoi faţă de spiritul progresist al tinereţii sale, ceea ce însă ignoră faptul că niciodată **ieromonahul** şi **arhiepiscopul** Nichifor Teotoke n-a încetat să-şi clădească viaţa pe stânca tare a *Evangheliei*. Prin această traducere el s-a arătat încă o dată ca un *precursor* (cum l-a văzut Alexandru Sturdza) şi anume **al rezistenţei la procesul descreştinării Europei, descreştinare al cărei factor principal, în epoca sa, fusese tocmai Voltaire.**

Şi de data asta prefaţa sa are un caracter programatic, nelăsând nicio îndoială asupra a ceea ce urmărea prin cartea pusă în circulaţie, pentru conaţionalii săi. Dar apare din ea şi un Teotoke neaşteptat: polemistul capabil să dea cuvântului ascuţiş de sabie mânuită cu o încărcătură sufletească de profet biblic. Această prefaţă este o pagină antologică în opera sa, şi avem satisfacţia de a o pune şi sub ochii cititorilor români în aceeaşi traducere. Dincolo de patosul propovăduitorului ferm al credinţei slujite întreaga viaţă, găsim în ea pe apologetul înarmat cu exerciţiul demonstrativ al omului de „ştiinţe exacte", matematician şi fizician.

„***Dovedirea valabilităţii Cărţilor Noului şi Vechiului Testament şi al adevărului din ele. Apărare, sau desfiinţarea cărţii lui Voltaire numite Testamentul interpretat în sfârşit*** [Ἀπόδειξις τοῦ κύρους τῶν τῆς Νέας καὶ Παλαιᾶς Διαθήκης βιβλίων, καὶ τοῖς ἐν αὐτοῖς Ἀληθείας ὑπεράσπισις ἢ ἀνασκευὴ τῆς ἐκ τοῦ Βολταίρου βίβλου τῆς καλουμένης Τελευταίον διερμηνευθείσης διαθήκης], tradusă din limba franceză*, la care s-au adăugat şi nişte note. În Viena Austriei, la fraţii Markides Puliu, 1794.

DESFIINŢARE A *TESTAMENTULUI INTERPRETAT ÎN SFÂRŞIT*

Către cititori
traducătorul cărţii, bine cugetând şi
făptuind bine

Voltaire, cel care crede că poartă vălul mantia filosofiei, dar în realitate [este] cu adevărat un comediant, cel care a avut îndrăzneala să ia în râs şi cele sfinte

* Este vorba despre o lucrare a lui Joseph Guillaume Clémence.

și cele omenești, pe lângă celelalte scrieri distructive [a scris] și pe cea numită Testamentul tradus în sfârșit, prin care a încercat să sfărâme chiar sfintele temelii ale credinței. Pe aceasta a publicat-o adăugând-o ca o culme a necredinței și nimicniciei sale.

Aceasta este o traducere a unor fragmente, din Vechiul și Noul Testament împotriva cărora a cugetat dinainte să se ridice. Iar această traducere a lui a încercat să o încropească cu orice cuvânt de râs și în orice context și frază, plănuind să ia în râs cele sfinte, [după cum este] foarte simplu să vadă cei care cunosc limba franceză. În stilul său foarte reprobabil a scris note, comentând, chipurile, înțelesurile Sfintei Scripturi. Iar acestea sunt minciuni, ironii, absurdități, batjocuri, o succesiune de nonsensuri, blasfemii, lipsă de evlavie, dispreț pentru Scripturile dăruite de Dumnezeu.

De aceea se poate spune cu încredere că după acestea nu este nimeni dintre cei care au fost vreodată turbați împotriva evlaviei, pe care acesta, lăsându-l în urmă, să nu îl fi depășit și să nu se fi ridicat deasupra lui.

Acestei meșteșugiri nimicitoare, pe care necredinciosul cu viclenie a împodobit-o cu un nume strălucitor, numind-o traducere a Testamentului, adăugând și [sintagma] „în sfârșit", **ca și cum, chipurile, înainte Sfânta Scriptură nu se bucurase niciodată de vreo altă tălmăcire potrivită, părintele acestei cărți, răspunzându-i prin ea în chip erudit și vitejesc, a dobândit un glorios trofeu al biruinței.**

Bărbatul [acesta este] francez de neam, de loc din Rothomagos [Rouen], pe nume Clement, având ca religie învățăturile Romei și [este] canonic în Biserica din patria sa. Despre învățătura sa cartea ne spune destule, criticând cu variată erudiție ignoranța înfumuratului în privința limbilor ebraică, elină și latină, ca unul care, deși le cunoaște bine, le folosește pe acestea în chip grăbit.

La fel și minciuna nerușinată din așa-numitele de către el mărturii istorice și filologice și utilizările traducerilor denigratorilor Scripturii și vicleneIe adăugiri și scoateri și alterări chiar și ale acelor pasaje din Scriptură, pe care el le aduce înainte pentru a o desființa. Nu doar atât ci și prefăcătoria și absurditățile și contradicțiile etc.

Și acestea astfel, în mod limpede și exact, încât cei care le citesc clar pot vedea că filosoful și avocatul adevărului cum se face acest mizerabil, se dovedește un prefăcut și dascăl fățiș al minciunii, neavând ca scop nimic altceva decât să anuleze în orice fel adevărul credinței și pe cei convinși de acesta să îi scufunde în prăpastia lipsei de evlavie.

Însă de ce dacă a fost astfel și a învățat astfel [de lucruri] a avut atâția adepți și elogiatori? **Pentru că unii, căutând demonstrații geometrice în cele legate de credință, și negăsind (căci credința nu [este] geometrie), au o atitudine rece față de aceasta și, prin urmare, ascultă cu plăcere predica necredinței. Nedorind să gândească că chiar și geometria are multe [lucruri] ca punctul indivizibil, lungimea fără lățime sau adâncime, adică linia, lipsa de adâncime a suprafeței, concavitatea și convexitatea curbei și altele care, chiar dacă sunt nedemonstrate și de necuprins, sunt însă acceptate și crezute și oferă mii de adevăruri teoretice și practice.**

Pe mulți îi biruie simplu și legea trupului, care se opune legii minții. Frâul care se grăbește totdeauna să abată de la impulsul spre dorințele trupești este neplăcut trupului. Pe acesta legea minții, adică legea credinței, îl așează în noi, iar necredința îl zdrobește. Credința se ridică puternic asupra conștiinței, mai ales după păcat, iar pe acesta îl instigă foarte mult necredința. Să mâncăm și să bem căci mâine vom muri. Este dulce această ademenire a trupului. Căci trupului îi place să arunce acest frâu și să scape de un astfel de bici. Căci tot omul este înclinat către cele rele, după căderea celui dintâi. De aici elogiatorii, de aici adepții dascălului necredinței, chiar dacă minte, chiar dacă delirează, chiar dacă nu spune nimic corect.

Pe lângă acestea, sunt și alte cauze ale acestei jalnice căderi.

[A.] Dintre acestea cea dintâi este prejudecata, cea care este valabilă pentru toți, mai ales pentru cei neînvățați și lipsiți de inteligență. Căci pe cei mulți i-a cuprins falsul prestigiu al înțelepciunii lui Voltaire și libertatea de a grăi adevărul.

De aceea, cei care nu și-au îndreptat niciodată mintea la Sfintele Scripturi și cei care nu știu deloc sau au parcurs superficial și au gustat cu vârful buzelor comentariile erudite la acestea, și cei care nu știu adevăratele istorii antice și lecțiile de geografie veche și nouă, încă și sunt lipsiți de o minte statornică și de inteligența ce poate deosebi îndoielnicul de neîndoielnic și ceea ce este presupus de ceea ce este demonstrat, și înșelăciunea și sofismul de adevăr și de demonstrația corectă și completă, întâlnind crezuta erudiție în scrierile necredinciosului și neputând distinge extraordinarele ei defecte, îndemnați de stilul comic al acesteia și târâți de prejudecată, împotrivindu-se credinței, devin elogiatori ai predicatorului lipsei de evlavie.

[B.] Ascuțimea săgeții iubirii de glorie, cu care el și adepții lui au ars puternic, prin denumirile pe care le-au dat credincioșilor și necredincioșilor. **Căci pe credincioși îi numesc proști și reduși, iar pe necredincioși, filosofi și spirite puternice. Loviți deci în chip fatal cu această săgeată arzând, cei înnebuniți după glorie, devin pradă jalnică a necredinței, vrând să fie numiți de oameni nu lipsiți de inteligență și proști, ci minți înalte și filosofi. Și iubesc slava de la oameni mai mult decât slava lui Dumnezeu.**

[C.] Viclenia metodei acestei scrieri. Căci știind că a construi este anevoie, iar a dărâma ușor, nu a avut intenția să construiască vreun sistem, nici al politeismului, ca Porfyrios și Iulian, nici al ateismului ca Spinoza, nici al norocului și al automatismului ca epicurienii, nici al monoteismului încet alb, lipsit de pronie și imperceptibil, ca unii dintre cei mai noi, nici vreun altul de acest fel.

Căci știa, după cum se pare, că toate acestea și cele de acest fel, din cauza ipotezelor nedemonstrate și cu totul improbabile și contrare gândirii raționale, care au fost folosite la alcătuirea acestora, sunt de la sine criticabile și condamnabile, anularea acestora fiind vădită încă de la alcătuirea lor. Spunând deci „la revedere" lucrării de construcție, s-a năpustit cu toată meșteșugirea și viclenia să abolească fără rușine și cu rea voință sistemul cel construit sfânt și neclintit al Credinței.

[D.] Modurile în care subminează cele ale Credinței. Căci sunt rumegate din nou cele vechi și inutile, cele care au fost doborâte și disprețuite de către Origen, Eusebiu, Epifanie, Chiril, Theodoret și alții, ca și cum ar fi ceva nou și nemaivăzut și

nou adunat. Fără ezitare scoate și adaugă, nu numai la cele ale scriitorilor ci chiar și la pasajele din Sfintele Scripturi, câte contribuie la scopul său.

[Este] totdeauna atașat de litera Scripturilor, ca și cum nu ar ști că litera ucide și nu ar fi auzit că „unele ca acestea au altă însemnare" și „te-a hrănit Domnul Dumnezeul tău", deși cuvintele sfinte, despre care vorbește, le strigă cu vocea [sa] în chip strălucit, ca un animal, privind tot timpul în jos. Și nevrând să își ridice niciodată mintea deasupra literelor, se ucide pe sine și vrea să îi ucidă și pe ceilalți.

Spune neîncetat absurdități și minte fără să roșească și calomniază pe față, neavând nici o grijă pentru adevăr, înțelepciune și discursul normal. Construind dărâmă, dărâmând construiește. Se joacă, batjocorește, spune vorbe de rușine, ironizează, se preface, glumește, face comedie și fiind și arătându-se un alt Lucian al veacului de acum. Iar acestea [sunt] pentru cei surzi și simpli o atracție nu mică. Aceștia, împreună cu aceasta, înghit în chip foarte plăcut și cârligul lipsei de evlavie.

[Sunt] jalnici cei care nu și-au dat seama că sistemul pe care necredinciosul a încercat să îl răstoarne, a fost făcut de nerăsturnat. Căci Credința este o construcție a lui Dumnezeu, alcătuită, susținută și întărită cu cuvântul Lui cel Divin și cu Duhul Proorociei și cu minuni extraordinare și cu Cinstitul Sânge al Fiului Său Cel Unul Născut și cu sudoarea și suferințele și moartea Apostolilor, Martirilor, Învățătorilor și cu mărturia universală care durează de la început și până astăzi.

Căci cine va fi vreodată convins că este o lucrare omenească întinderea predicării Evangheliei și roadele [acesteia]? Doisprezece săraci, neînarmați, fără știință de carte, dispretuiți, prigoniți, bătuți lapidați, legați, uciși, predică că este Dumnezeu Cel Care a fost răstignit ca un răufăcător între doi tâlhari în timpul lui Ponțiu Pilat. Iar pentru El au trebuit nu numai să disprețuiască bogăția și confortul și toată strădania cea trupească și pământească, dar au fost și gata să sufere prigoane și tot felul de chinuri și moarte.

[Iar] de aceștia au fost convinși și le-au acceptat predica înțelepți, domnitori, nobili, bogați, celebri, eleganți, mulțime nenumărată din diferite generații, neamuri, limbi, încât într-un scurt interval de timp Europa, Asia și Africa, îl predică pe Iisus Hristos Dumnezeu și, pentru credința în El mulți, din toate neamurile, au disprețuit cu bucurie și cu vitejie: bogăție, slavă, confort, tinerețe, frumusețe, rude, toate cele ale lumii și chiar și viața. De aceea și Pavel le-a scris cu curaj romanilor că «Credința voastră se vestește în toată lumea».

S-au ridicat împotriva ei împărați, domnitori, dinaști, tirani, cu multă putere, cu mare violență, cu amenințări crude, cu laude înșelătoare, chinuri aspre, moarte violentă, grăbindu-se să o facă să dispară. S-au ridicat împotriva ei cei ce cugetau cele ale iudeilor, cei care adorau idolii și chiar și unii dintre fii ei, vrând să o spargă prin sofisme, dialoguri, scrieri [și] în tot felul. **Iar ea, fiind războită, crește și fiind prigonită strălucește și fiind îndurerată se ridică și este sprijinită.**

După acestea cine nu vede că Credința nu este lucrare a unei mâini omenești ci Divine? Sau cine, după acestea, ar socoti că este cel care o desființează? **Și totuși ieri, un sclav al mândriei celei demne de dispreț și al nebuniei după glorie a sperat să o desființeze pe aceasta prin comedie și minciuni, întinzând împotriva ei mâini uneltitoare.**

[Sunt] jalnici, spun, cei care nu văd, că Credința este nu numai aducătoare a mântuirii celei veșnice, ci și dătătoare continuă de consolare de neînlăturat. Căci credinciosul, chiar dacă este sărac de tot, când este nedreptățit are nădejdea Unuia Care să îi facă dreptate, când este bolnav de orice boală, are speranța într-un Izbăvitor, are chiar și pentru cea din urmă și mai înfricoșătoare dintre rele, adică moartea, un leac foarte eficient, convingerea în legătură cu viața fericită viitoare. Căci este convins că nu moare, ci trece de la viață la viață, de la cea mai rea la cea mai bună.

Nici nu pot înțelege că Credința nu numai [că este] necesară pentru mântuirea sufletului, dar și pentru starea de stabilitate, de pace și de fericire a societății omenești. Căci cei care nu cred într-un Dumnezeu Atotvăzător și care face dreptate pentru rele, își întind în ascuns mâinile către ucideri, furturi, desfrânări și tot felul de nedreptăți, chiar dacă necredincioșii spun, aducând înainte teama de legile statului, că [aceasta] poate să oprească înfăptuirea nelegiuirilor. Aceasta oprește uneori cele făcute fățiș, nu însă și nelegiuirile făcute în ascuns. **Dacă acest insolent ar fi încă între cei vii, ar vedea ce roadă au adus în sărmana sa patrie semințele lipsei sale de evlavie.**

Însă, vai, după cum am auzit, chiar și în Ellada au început să se arate vlăstarele care răspândesc otravă ale semințelor celor stricătoare. De aceea noi, cei care suntem departe de trupul ei, dar nu suntem îndepărtați și de inima [ei], chiar dacă ne-am convins că zelul Sfinților Păstori și Învățători de acolo luptă în tot felul cu vitejie împotriva acestui nou apărut vasilisc al lipsei de evlavie, nu am ezitat deloc să contribuim și să o apărăm pe aceasta, fiind aflată în primejdie. [Și] ne-am gândit să pregătim această carte în limba cea vorbită în Ellada și să o publicăm, sperând să fie pentru unii panoplie, pentru alții întoarcere, iar pentru alții sprijin și pentru toți călăuză a mântuirii.

Prin urmare sporirile, completările sau corecturile pe care le-am considerat necesare la aceasta, le-am completat în notele alcătuite de noi, cele care se află la sfârșitul cărții (notele de subsol sunt opera autorului cărții).

Urmărind doar claritatea și ușurarea înțelegerii discursului, am folosit, pe cât posibil, stilul prozei, ușor de înțeles – după cum socotim – **chiar și celor care se află la început și au puține cunoștințe elementare de elină,** [dar] **închizând intrarea în carte exprimării populare și „de piață", din multe cauze.**

Iar scopul acestei cărți nu este altul, spun adevărul și nu mint, decât oprirea și nimicirea unui rău atât [de mare] **și de acest fel.**

Pentru că aceasta nu este o reușită a puterii cuvântului ci a luminării harului, aplecând genunchiul sufletului și al trupului, Îl chem pe Părintele milelor și Stăpânul luminilor, ca milostivindu-se de neamul omenesc, cel care a fost izbăvit de rătăcire și osândă prin sângele cel nevinovat și prin moartea pe cruce a Unuia Născut Fiului Său Domnul nostru Iisus Hristos, să trimită de sus har luminător, care să îi aducă pe aceștia și să îi sprijine la cunoașterea cea mântuitoare a adevărului evanghelic."

Principalele opere prin care a recuperat vidul a două decenii rămân însă, fără îndoială, cele două *Kiriakodromioane*. Ele sunt de neimaginat fără sprijinul ce l-a găsit la conaționalii săi ajunși mari magnați europeni, frații Zosima.

Primului, tipărit **în 1796** de Anastasios Zosima **în tipografia comunității grecești din Moscova**, într-o ținută grafică depășită numai de monumentala tipăritură patronată de Grigore Alexandru Ghica, editorul a ținut să-i dea caracterul unui veritabil eveniment de amploare ecumenică. S-a adresat, în consecință, către toți capii Bisericii Ortodoxe grecofone, într-o prefață pe care o bănuim scrisă de aceeași pană măiastră, exersată în asemenea dedicații:

KIRIAKODROMION adică Interpretare și după aceasta cuvântare morală la Evanghelia citită în fiecare duminică în sfintele biserici ale ortodocșilor. **Alcătuit de Preasfințitul Arhiepiscop Nikiforos, fost al Astrahanului și Stavrupolisului, dedicat preacinstitei tetrade a Preasfințiților Patriarhi de către preacinstitul domn Anastasios Zosimas din Ioannina și frații săi.** Publicat cu cheltuiala lor proprie, pentru a fi împărțit în dar Sfintelor Biserici ale lui Dumnezeu. Volumul I, Moscova, în tipografia comunității, la Ridigher și Claudios, în anul 1796.

„Arătarea cuvintelor Tale luminează și înțelepțește pe prunci".
Psalm 118, v. 130

Umplând o pagină întreagă, cu litere mari, fastuoase, erau scrise numele celor cărora le era dedicat:

„Τῇ πανσεβάστῳ θειοτάτη καὶ Θεοδωρήτῳ // τετράκτυι // τῶν ἁγιωτάτων καὶ Θεοδοξάστων // πατριάρχων, // τῷ τε παναγιωτάτω ἀρχιεπισκόπῳ // Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἰκουμενικῷ // πατριάρχη // κυρίῳ κυρίῳ // ΓΕΡΑΣΙΜΩ, τῷ μακαριωτάτῳ // πάπα καὶ πατριάρχη Αλεξανδρείας κυρίῳ κυρίῳ ΠΑΡΘΕΝΙΩ, τῷ μακαριωτάτῳ // τῆς Θεουπόλεως Ἀντιοχείας // πατριάρχῃ // κυρίῳ κυρίῳ // ΑΝΘΕΜΙΩ. // καὶ τω μακαριωτατω πατριαρχη // τῆς αγιας πολεως Ιερουσαλιμ // κυρίῳ κυρίῳ // ΑΝΘΙΜΩ, // ποιμενάρχαις, δεσπόταις // καὶ // πὰτρασι προσκυνητοῖς [Preacinstitei, Preadivinei și de Dumnezeu dăruitei TETRADE a Preasfințiților și de Dumnezeu slăviților PATRIARHI, Sanctitatea sa Arhiepiscopul Constantinopolului și Patriarhul Ecumenic Domnul Domn GHERASIMOS, Preafericitul Papă și Patriarh al Alexandriei Domnul Domn PARTHENIOS, Preafericitul Patriarh al Theupolisului Antiohiei Domnul Domn ANTHEMIOS și Preafericitul Patriarh al Orașului Sfânt Ierusalim Domnul Domn ANTHIMOS, Păstori, Stăpâni și Părinți cărora ne închinăm].

Înălțimea ilustră a păstoririi, la care V-a ridicat, PREAVENERABILI ARHIPĂSTORI, harul Duhului Împărat al tuturor și Începător, îi face să ezite pe cei ce au îndrăzneală și vor să VĂ aducă înainte un dar, oricare ar fi acela. Cu atât mai mult pe cel care nu face parte din clerul cel sfânt, nici nu are [a] se distinge prin demnități înalte, ci face parte din clasa de jos a celor din lume și doar cinstește preasfântul nume al Ortodoxiei.

Pentru că, același har care V-a ridicat într-atât pe VOI și v-a împodobit caracterele cu comuniune și clemență, făcându-vă dascăli de obște și binevoitori și păstori și părinți, v-a arătat într-adevăr și ușor abordabili nu numai de către cei înalți dar și de către cei de jos. De aceea, (eu) însumi, lăsând la o parte toată ezitarea, asumându-mi toată nădejdea cea bună, înfățișându-mă cu mintea în fața Tronului sfințiilor VOASTRE, aducând înainte vă dedic această carte cu toată evlavia și cu plecăciune până la pământ.

Căci cu siguranță nimănui dintre toți decât numai VOUĂ vă este firească și potrivită aducerea înainte și dedicarea acesteia. Căci voi, PREASFINȚIȚI ARHIEREI, mai cu seamă în aceste vremuri primejdioase, în care, mai mult ca niciodată, șuvoiul noroios al lipsei de evlavie, al fiicei absurdului și al vieții rătăcite, încercuind cuprinde semințele adevărului, stați ca niște coloane neclintite pe piatra credinței celei adevărate și neîntinate și luați chiar din Scripturile insuflate de Dumnezeu dogmele evlaviei și lecția învățăturii celei drepte a moralei, în mod nefalsificat și autentic și expunând forța cuvântului înțelept și întărind prin puterea exemplului VOSTRU întru Dumnezeu, și de aceea, ca buni păstori, hrănind cu evlavie și adăpând cu știință oile raționale ale Fiului și Cuvântului lui Dumnezeu, le păziți neinfluențate și neatinse de vătămarea cea foarte nimicitoare a celor lipsiți de evlavie.

VOI sunteți acum izvoarele cele dintâi, din care izvorăște râul ceresc și plin de viață al credinței și al virtuții și îi adapă, îi veselește și le dăruiește pe cei care îl beau abundent și cu evlavie Împărăția veșnică. VOI (sunteți) acum cei dintâi mistici și dascăli și împărțitori ai cuvântului lui Dumnezeu și tâlcuitori foarte cunoscători și interpreți înflăcărați ai acestuia. Este deci firesc și foarte pe drept ca toți să fie conduși de acest cuvânt al evlaviei și al dreptății, dacă VOI îl aprobați pe acesta și cartea este înfrumusețată și se mândrește cu numele voastre venerabile.

Pentru că autorul acesteia a rânduit ca cartea să fie împărțită în dar Sfintelor Biserici ale lui Dumnezeu, și eu de aceea am dăruit-o pe aceasta, nicidecum nu trebuie să fie adusă înainte și dedicată altcuiva decât VOUĂ, Protocorifeii acestora și întâistătătorii celor care se află în fruntea acestora. Cartea este de interpretare a cuvântului evanghelic și de învățare a frumuseții purtărilor, care este o pășune spirituală de obște și pregătită pentru oile VOASTRE cele raționale, hrănindu-le sufletul și călăuzindu-le pe căile către mântuire. De aceea nici nu am ezitat în legătură cu faptul că VOI, ca păstori de obște ai tuturor ortodocșilor și părinți iubitori de copii, supraveghind cartea cu bucurie, o veți învrednici cu iubitoare acceptare și protecție, întărire și înfrumusețare fiind pentru ea și o podoabă cinstită de toți. Nu numai aceasta dar dându-i ei și forța de a atrage dorința și evlavia celor care o citesc și o ascultă. Iar pe cel care a trudit la ea și pe mine cel care am contribuit la publicarea și distribuirea acesteia, încununați-ne cu rugăciunile VOASTRE de Dumnezeu ascultate și preabineprimite și cu binecuvântări, care să ne dea nouă tot binele și mântuirea cea veșnică.

AL PREACINSTITEI, DE DUMNEZEU RÂNDUITEI
ȘI DE DUMNEZEU SLĂVITEI PREAFERICIRI

Fiu în Hristos preaascultător și rob preaplecat
ANASTASIOS ZOSIMA.

CUVÂNT ÎNAINTE

În fiecare zi cuvântul Evangheliei se predică în Biserică, iar poporul Domnului se adună în ea, mai cu seamă în fiecare duminică și, deși toți îl aud, foarte puțini îi înțeleg sensurile acestuia. Iar acest (lucru este) vrednic de întristare și de lacrimi. Căci cuvântul lui Dumnezeu cel care vine în auzul celor care nu îl înțeleg, pățește același lucru cu sămânța căzută pe piatră, adică rămâne fără lucrare, după cum și sămânța este fără rod. Un tratament suficient pentru această suferință a găsit sfințenia și înțelepciunea grăitorului de Dumnezeu Pavel, care rânduiește un tâlcuitor al cuvântului și legiuiește tăcerea acestuia, când acesta nu este de față. Iar dacă nu este „tâlcuitor, să se tacă în Biserică să se vorbească către sine și lui Dumnezeu".

Ascultând de această legiuire apostolică păstorii și dascălii cei vechi, după citirea cea din Biserică a Scripturilor insuflate de Dumnezeu, tâlcuiau în auzul întregului popor care se afla de față cuvintele citite. Pe cine vei găsi tâlcuitori mai înțelepți, mai inteligenți sau mai cunoscători decât aceștia ai cuvântului Divin? Avem până astăzi, chiar dacă nu toate, cel puțin unele din tâlcurile cele înțelepte și pline de tot harul. Ar trebui deci ca să le citim pe acestea totdeauna în Biserici. Însă pentru că timpul care le subjugă pe toate și împrejurările potrivnice ale lucrurilor au stricat folosirea de obște și, prin urmare, și înțelegerea de obște a limbii de aur în care aceia le-au scris pe acestea, a devenit inutilă lectura acestora în adunările bisericești.

Dorind noi să venim în întâmpinarea acestui fapt vrednic de milă, ne-am gândit să redactăm interpretarea Evangheliei citite în fiecare duminică în Bisericile ortodocșilor și împreună cu aceasta și o cuvântare morală. Neavând încredere în forța proprie, ci aplecându-ne mai întâi asupra comentariilor amintiților bărbați sfinți și fiind catehizați înainte de interpretările acestora și scoțând cele mai multe (lucruri) din ele ca din niște izvoare ale mântuirii, și îndreptându-ne toată nădejdea spre Dumnezeu, Cel Care nu rușinează fețele celor care vin către El și cer luminare.

Iar ca limbă nu am urmat-o exact pe cea a strămoșilor noștri, cea care acum nu este înțeleasă cu totul de toți, pentru ca să nu intrăm din nou în boala neînțelesului pe care ne-am grăbit să o tămăduim, însă nici pe cea care este vorbită în piață și la răspântii de către persoanele de rând. Căci aceasta, din cauza rănilor degradării și din cauza cuvintelor străine intrate în (ea) și din cauza celorlalte defecte ale ei este inadecvată pentru scrierea oricărui tratat înțelept, și cu deosebire spre clarificarea cuvintelor Divine, pentru că le micșorează măreția și le înjosește înălțimea și le limitează exprimarea exactă a sensurilor (cuprinse) în ele. **Am folosit o alta, curățată pe cât posibil** [καθαρέυουσαν ἔσον διόντε], **adică cât să nu fie înlăturată înțelegerea, de defectele deformării și apropiindu-se de elină, însă mai simplă și pe înțelesul și ușor accesibilă pentru toți grecii.**

Astfel deci fiind scrisă cartea, pe când exista gândul de a se tipări și a fi dăruită fără plată Sfintelor Biserici, venind cu de la sine chemare un bărbat evlavios și cinstit, preabunul domn Anastasios Zosima a smuls cununa răsplății, făcând-o pe

aceasta lucrare a sa și a fraților săi și cele legate de cheltuială și de amintita împărțire (făcându-le) spre pomenirea continuă și veșnică a lor și a celor care i-au născut.

Primiți deci cu toții cu bunăvoință, iubiți frați în Hristos, această carte. Cei ai Bisericii, asumându-vă iubirea aproapelui, nu vă leneviți să o citiți la adunările bisericești, iar cei ce faceți parte din categoria laicilor (să aveți) dispoziție sufletească (plină de) deschidere, fie că o studiați fie că ascultați cuvântul Divin interpretat de aceasta. Căci astfel acesta nu va veni doar la urechile voastre ci vă va intra și în inimă. Și intrând, nu va ieși gol și va rodi rodul cel mântuitor al virtuții. Noi aceasta cerem, cu dorință fierbinte în suflet și cu evlavie a inimii, de la Cel Care a venit din cer să își semene semințele, Domnul nostru Iisus Hristos, Dătătorul tuturor bunătăților și Mântuitorul.

N[ikiforos] al A[strahanului]

Ca în toate prefețele sale (**ceea ce ne-a determinat să le adunăm pentru întâia oară la un loc și să le aducem la cunoștință cititorilor români cu concursul aceluiași eminent traducător**) și aici îl găsim pe mânuitorul de idei și pe mărturisitorul unei credințe statornice: **în datoria de a dărui neamului său cărți pe înțeles, făurind din mers o limbă literară în același timp accesibilă și nobilă, ceea ce făcuse și Ilie Miniat, iar înaintea lor cu 7 și respectiv 15 decenii, Mitropolitul Varlaam.**

S-a atras de mult atenția asupra faptului că în această prefață a fost folosit pentru prima oară, spre a desemna limba ce aspira să o creeze, termenul ***katharevusa***.

Kiriakodromionul tipărit la Moscova în 1796 a ajuns imediat în obștea paisiană de la mânăstirea Neamțu, unde a fost transpus în românește de cei doi maeștri traducători, Gherontie și Grigorie, trimiși de starețul Paisie la Academia din București să învețe de la cei mai buni profesori de greacă veche și nouă ai timpului aceluia. În 1799, cinci ani după încheierea lucrării pământești a celui ce-i scrisese la Iași autorului când era rectorul Academiei de acolo, traducerea era gata. Avea să vadă lumina tiparului în 1801, sub auspiciile Mitropoliei Țării Românești.

Prezența cărții de la Moscova în Moldova nu se va fi mărginit desigur la obștea de la Neamțu. Tot atât de repede va fi ajuns la Veniamin Costachi, din 1792 episcop al Hușilor (se născuse în 20 decembrie 1768), ceea ce îndreptățește presupunerea că entuziasmul său pentru această operă l-a determinat să-l îndemne pe autor să o continue și cu tâlcuirea *Apostolului*, ceea ce l-a putut face să creadă că a avut un rol (poate că l-a și avut) în alcătuirea celui de-al doilea *Kiriakodromion*.

Pe acesta Nichifor Teotoke n-a mai apucat să-l vadă tipărit, dar l-a lăsat

în mâini bune, ferindu-l de soarta celor două traduceri rusești și a cărții sale împotriva staroverilor. Avea să apară în 1808, tot în două volume, și va fi însoțit de prefața editorului de atunci, Zois Zosimas, care imitându-l pe fratele Anastasie însoțea cartea cu o adresare către aceiași capi ai Bisericii, dintre care însă acum mai erau aceiași decât al Theupolisului și al Ierusalimului. Natural, și stilul era altul:

KIRIAKODROMION adică Interpretare și împreună cu ea cuvântare morală la Faptele Apostolilor care sunt citite în sfintele biserici ale ortodocșilor în duminicile cele de la Paști până la Cinzecime și la epistolele lui Pavel care sunt citite în celelalte duminici din tot anul. **Alcătuit de Preasfințitul Arhiepiscop Nikiforos fost al Astrahanului și Stavrupolisului. Dedicat preacinstitei tetrade a Preasfinților Patriarhi de către preacinstitul domn Zois Zosimas și de frații săi, cei din Ioannina.** *Publicat cu propria lor cheltuială pentru a se împărți în dar Sfintelor Biserici ale lui Dumnezeu, volumul I, Moscova, în tipografia comunității, în anul 1808.*

Preacinstitei, Preadivinei și de Dumnezeu dăruitei TETRADE a Preasfințiților și de Dumnezeu lăudaților PATRIARHI, Sanctitatea sa Arhiepiscopul Constantinopolului și Patriarhul Ecumenic Domnul Domn GRIGORIOS, Preafericitul Papă și Patriarh al Alexandriei Domnul Domn THEOFILOS, Preafericitul Patriarh al Theupolisului Antiohiei Domnul Domn ANTHEMIOS și Preafericitul Patriarh al Orașului Sfânt Ierusalim Domnul Domn ANTHIMOS, Păstori, Stăpâni și Părinți cărora ne închinăm.

VOUĂ mai ales, ARHIPĂSTORI PREADIVINI

Pe bună dreptate mă gândesc să vă aduc înainte și să vă dedic după lege și Cartea Apostolică de față, chiar din momentul acela în care acest autor venerabil și înțelept, dându-și ultimele suflări ne-a dat-o cu propriile sale mâini.

Pe aceasta eu, pe de-o parte pentru bunăvoința pe care mi-a arătat-o multă vreme către mine smeritul fericitul părinte, pe de alta pentru ca un astfel de opaiț cu lumină strălucitoare să nu rămână uitat sub obroc, nu m-am lenevit să o dau tiparului cu cheltuiala comună a fraților noștri, pentru ca, devenind ușor de obținut pentru mulți dintre cei evlavioși, de aici, după cât este cu putință, să rezulte și folosul.

Nu numai pentru aceasta dar și pentru oricine dintre cei care respectă legea, care nu ar fi de acord să dea APOSTOLILOR cele APOSTOLICE și pe cele ale PROTOCORIFEILOR (să le dea) PROTOCORIFEILOR, adevărul se arată de la sine la fel ca și CEZARULUI pe cele ale CEZARULUI și lui DUMNEZEU cele ale lui DUMNEZEU.

Primiți deci cu bunăvoință PREAFERICIȚI ARHIEREI, și acest Chiriacodromion Apostolic pentru a-l însufleți și pe acesta cu harul care v-a fost dat VOUĂ de

Preasfântul DUH, ca un vlăstar curat și adevărat al evlaviei, pentru a aduce cu belșug și pentru a rămâne veșnic rodul cel folositor pentru suflet. Iar acel suflet de veșnică amintire care a trudit învredniciți-l de fericire și pomenire către DOMNUL.

Iar pentru mine pentru frații mei cei smeriți cei care au contribuit dintr-ale lor la publicarea și distribuirea acesteia, rugați-vă pentru cele spre mântuire, pentru ca și alții să ne fie împreună lucrători și colaboratori **intru cele folositoare iubitului nostru neam.**

Al Preacinstitei și de Dumnezeu slăvitei voastre Preafericiri
Fiu în Hristos preascultător și rob preaplecat
ZOIS ZOSIMAS."

În timpul cât a lucrat la tâlcuirea *Apostolului,* de care nu și-a luat rămas bun până ce nu a dat-o în mâna celui ce avea să o editeze, Nichifor Teotoke a urmărit tipărirea, în două volume, a cursului de matematică, ieșit la aceeași tipografie și cu același sprijin.

Primul volum a apărut în anul 1798 cu titlul:

„ELEMENTE DE MATEMATICĂ din autori vechi și moderni, adunate de către Preasfințitul fost Arhiepiscop al Astrahanului Domnul Nikiforos. *Publicate cu generoasa cheltuială pentru a fi împărțite în dar celor care studiază în lăcașurile elene ale muzelor, de către preacinstiții și iubitorii de neam frați Zosimas. Volumul întâi cuprinzând Geometria și Aritmetica, La Moscova, În Tipografia Comunității, de către Ridigeros și Klaudios, În anul 1798.*

Ascultă-mă fiule, și dobândește-ți cunoașterea,
apleacă-ți inima la cuvintele mele (Sirah 16,25)

CELEBRELOR, BINEFĂCĂTOARELOR, DE OBȘTE FOLOSITOARELOR LĂCAȘURI ALE MUZELOR DIN TOATĂ ELLADA ÎN MOD DEOSEBIT CELUI DIN METROPOLA IOANNINEI

Vouă, o lăcașuri ale muzelor pieride și heliconiade, vouă ne împinge dragostea de neam să ne adresăm, ca unora care ar fi însuflețite și raționale. Cu cinstire, laudă, mulțumire (vă) sunt datori toți descendenții elinilor.

Căci voi, după dezastrul cel aproape total al neamului, ați salvat în chip minunat și, ca să spun așa, mai presus de fire, nu numai limba celebră a strămoșilor noștri și așa-numita educație enciclopedică și scânteile diferitelor științe. Scriind deci că voi sunteți binefăcătoare de obște, vă numim cu recunoștință monumente foarte mărețe ale gloriei vechilor elini. Și lumini care înlătură întunericul lipsei de învățătură și trâmbițe care trezesc dragostea față de cultură în inimile conaționalilor și părinți care le-au dat o bună educație celor care s-au distins întru înțelepciune în diferite timpuri după cădere, și au umplut de glorie neamul elinilor. Nu numai atât, dar

le-a oferit tuturor și izvoare de bunuri, pentru că, împreună cu înțelepciunea vin întotdeauna și bunurile, după cum a arătat cel mai înțelept dintre oameni.

Grație acelor iubitori de neam, al căror zel a depășit piedicile, ați fost întemeiate. Grație profesorilor pe care îi aveți s-au revărsat și se revarsă în mod armonios și cu eforturi izvoarele cele pline de viață ale înțelepciunii. Căci voi ați înlăturat, pe cât posibil, dezastrele căderii, îndepărtând durerea care însoțește lipsa de educație și, nelăsând mintea să se aplece spre cele lipsite de vitejie și lipsite de libertate, ci îndemnând-o să cugete la cele pline de vitejie și care se cuvin (oamenilor) însemnați. Și ați păstrat și corectitudinea sfintelor Dogme neștirbită și cu totul nefalsificată, care este cel mai frumos și cel mai însemnat dintre toate bunurile, pentru că este cauza bunurilor celor veșnice.

Deci cu ce vă vom răsplăti, o, preafolositoare locuri unde se antrenează învățătura, pentru toate cele cu care ne-ați răsplătit și încă ne răsplătiți și, știm bine, că ne veți și răsplăti? Unul cununa cinstirii, altul laudele gloriei; unul argint, altul purtare de grijă; acesta apărare, acela oferă alt fel de ajutoare pentru a funcționa. Iar noi, pe lângă altele, oferindu-vă și această carte, v-o dedicăm, pentru a se împărți fără plată celor care studiază dintre voi științele matematice. **Căci cel care a redactat-o, având în vedere aceasta, ne-a dăruit-o atunci când i-am cerut-o.**

Cartea cuprinde elementele de matematică și [este] un ghid pentru începători chiar spre culmea științei matematice, făcându-le acestora drumul neted și netezind asprimea eforturilor prin amestecul, pe alocuri, al părții practice cu teoria și susținând dorința de a urca pe culmi.

Dar va spune cineva, unde sunt acum în Ellada elevii și profesorii de matematică? În mod deosebit la Ioannina, adică pe pământul nostru cel iubit. Căci, de când acel venerabil dascăl de matematică, Methodios, s-a întors, ca o mare navă comercială, din țara din Occident, aducându-i înapoi în Ellada pe Euclizi, Arhimezi, Apollonii și Diofanți i-a introdus în școala din Ioanina, până în zilele acestea ale noastre, nu au lipsit de acolo nici dascălii care predau, nici elevii care să învețe matematica.

Căci pe Methodios l-a urmat elevul acestuia, Balanos cel de veșnică amintire, care a dat dovadă de rezultate mult mai multe decât acela, după cum stau mărturie lucrările de matematică ale acestuia care au fost tipărite.

Iar pe acesta [l-a urmat], fiul și elevul său, preaînvățatul Cosmas, care până astăzi [se află] în același Gimnaziu, care până nu demult era mai bun decât multe în toate, și în deținerea unei bune biblioteci, a făcut situația să avanseze, conducând școala în mod strălucit și predându-le matematica celor ce studiau acolo.

Iar dacă îți vei îndrepta mintea spre dorința călduroasă pentru toate lecțiile și spre inteligența tinerilor conaționali, vei vedea mai repede că o cauză secundară a rarității lecțiilor de matematică în Ellada este și lipsa și dificultatea de procurare a cărților de matematică. Ne este deci permis de acum să sperăm cu îndrăzneală, că, fiind îndepărtată din mijloc piedica, va rezulta o înmulțire și o sporire a lecțiilor cu adevărat științifice. Căci iată că, fără bani și (fără vreun) preț, cei care frecventează **școlile elinilor vor găsi în ele cartea care le-a fost dedicată acestora.**

Frații cei din (neamul) lui Zosimas, A.N.Z.M.

CĂTRE CITITORI

Oare în zadar a scris Platon deasupra porților Academiei: „Să nu intre nimeni care nu știe geometrie"; iar Xenokrates spunea tuturor celor care, neștiind geometrie, veneau la el să învețe: „Pleacă, căci nu ai pârghiile filosofiei?" Desigur nu, aș spune eu, ci foarte just și adecvat, de vreme ce prin filosofie se înțelege teoria și știința în legătură cu corpurile cerești și pământești. Căci nu este nici un corp care nu are formă, nici nu este vreodată vreun (corp) mobil care să nu traseze o linie sau să nu descrie o formă. De aceea se spune în chip foarte inteligent că caracterele cărții naturii nu sunt litere, ci triunghiuri, paralelograme, cercuri, parabole, hiperbole, elipse, spirale, piramide, conuri, cuburi, cilindri, sfere și celelalte. Deci cum poate cineva citi cartea naturii, neștiind caracterele cu care este scrisă? Cum poate cel ce nu are cunoștință de proprietățile formelor care se află pe suprafața corpurilor și de transformările liniilor descrise de mișcarea acestora, pe care le învață doar geometria, să înțeleagă proprietățile acestora, transformările și rezultatele, și relațiile între ele, și distanțele și proporțiile și acțiunile și reacțiunile reciproce? Sau cum poate spera vreodată să afle natura și esența corpurilor, cel care nu cunoaște nici cele văzute sau pipăite din acestea?

Știți cu toții, cei care vă ocupați cu teoria naturii și a artei, cât de necesară (este) cunoașterea geometriei pentru înțelegerea astronomiei, mecanicii, arhitecturii, opticii, hidraulicii, dar și a celor în legătură cu focul, aerul, apa și pământul și, ca să spun pe scurt, a tuturor teoremelor și problemelor în legătură cu cele văzute. Se mărturisește într-un glas că fără aceasta nu poate dobândi cineva decât câteva cunoștințe mici și puține, și acestea superficiale și îndoielnice, și, cum ar spune cineva, vulgare, chiar dacă ar depune zi și noapte eforturi neîncetate. De aceea, în mod simplu și, pe cât este dat firii omenești, complet, trebuie să înțelegem nu doar cele descoperite de alții ci să găsim și noi înșine cele până acum neștiute și căutate.

Spunând geometrie, înțelegem nu doar elementele lui Euclid. Căci acestea sunt doar cheia porților științelor matematice mai înalte, ci și aritmetica, trigonometria, teoremele lui Arhimede și secțiunile conului și analiza, care este numită și algebră. Căci cu cât cineva este mai pregătit în acestea, cu atât mai ușor va avea succes și va progresa în cunoașterea caracteristicilor naturii. Căci cel care se antrenează în mod exact în acestea, poate înțelege și deosebi și stăpâni bine nu numai noțiunile cele legate de fizică, dar și cele legate de orice altă lecție. Căci într-atât prinde curaj și se ascute prin forța și exactitatea demonstrațiilor matematice capacitatea sa de a distinge, încât poate judeca [lucruri] legate de orice materie sau chestiune, din care îi sunt cunoscute doar împrejurările necesare, mai bine chiar decât aceea care sunt antrenați în aceea prin exerciții îndelungate, dar nu au învățat geometrie. Și acest alt câștig, nu mai mic decât cel dintâi, poate și superior (aceluia) și mai general, îl oferă generos geometria.

Și cele în legătură cu descoperirea și dezvoltarea și progresul în timp și cu descoperitorii geometriei și cu cei care au scris despre aceasta, noi le vom lăsa la o parte, iar cei care vor vrea să le știe, să se adreseze celor care au tratat[233] acestea.

[233] Vezi Prefața *Geometriei* lui Tacuetus, publicată în 1744 la Neapole. La fel și cea a *Algebrei*

Doar acest (lucru) nu este de trecut sub tăcere fără a fi studiat, pentru că este cu totul nesigur, ceea ce îndeobşte se spune, că arabii ar fi fost cei dintâi descoperitori ai algebrei. Chiar dacă unii i-au numit părinţi ai acesteia pe Moise, fiul lui Moameth şi pe alt Moameth din Bagdad şi pe Geberis, acest lucru este nedovedit şi nesigur, dacă aceştia şi-au dedicat mai întâi studiile algebrei sau astronomiei. Oricum ar fi aceasta, pare probabil ca aceştia să fi făcut acelaşi lucru, studiind scrieri ale vechilor bărbaţi matematicieni, ca şi Averroes şi Avicena şi alţi arabi care le-au întâlnit pe cele ale lui Aristotel.

Nişte urme ale aşa-numitului algoritm, care se numeşte şi aritmetică specială, se văd în cartea lui Diofantes. Iar nimeni nu se îndoieşte în legătură cu faptul că multe miriade de cărţi ale anticilor, au fost distruse de foc în mod intenţionat din înapoierea şi lipsa de minte a barbarilor, în biblioteca cea din Alexandria Ptolemeilor. De aceea nu este nepotrivit să concluzionăm că vechii elini sunt descoperitorii tuturor celor care pot fi citite în zilele noastre în tratatele de analiză ale autorilor moderni. Doar aceasta reiese în mod probabil, adică, că cei moderni, pornind de la scrierile păstrate ale celor mai vechi şi conduşi de către aceştia, au descoperit multe din cele ce ţin de analiză, ceea ce pare mai bun, le-au expus pe scurt şi într-o ordine şi cu o metodă uşor de înţeles.

Însă să facem cunoscute şi îndatoririle acestei cărţi. Căci ce vrea aceasta, va spune cineva, în faţa elinilor, după Euclid, Eudoxos, Geminos, Marinos, Arhimede, Apollonios, Ptolemeu, Pappos şi Diofantes şi tot corul matematicienilor elini? Dintre scrierile lor unele lipsesc, iar cele mai multe sunt greu de găsit şi greu abordabile. Chiar dacă dobândirea acestora ar fi fost simplă, înţelegerea lor ar fi fost atât de dificilă, din cauza lungimii demonstraţiilor din ele, încât ar fi cerut şi timp mult şi strădanie îndelungată ca cineva să le stăpânească pe acestea. În tratatele moderne este invers, avându-se grijă să fie scurte şi deopotrivă clare şi uşor de înţeles. Pe lângă acestea, cele ale modernilor, cuprind nu doar pe cele din vechime dar şi pe cele care au fost descoperite acum, mai cu seamă [pe] cele legate de analiză, pe care nu le cuprind cărţile celor vechi care se păstrează.

Acestea deci ne-au convins, pe când predam matematica celor care frecventau lăcaşul muzelor din patria noastră, să alcătuim o colecţie de elemente de matematică, adunată din lucrările celor vechi şi ale celor de după aceştia. Iar în timp ce la geometria elementară şi la secţiunile conului, urmând ordinea lui Euclid şi a lui Apollonios (din care am cules cele necesare celorlalte ştiinţe), am prelucrat unele dintre demonstraţiile din aceştia mai pe scurt, iar uneori (am pus) şi altele în locul acelora, pe care le-am descoperit prin studiul propriu sau le-am preluat din cărţile moderne deja publicate. Iar în restul chestiunilor de matematică am redactat preluând totul fie din spusa celebrilor noştri dascăli italieni sau din cărţile moderne.

Se pare atunci că sistemul matematic elementar astfel constituit este plăcut pentru elevi şi uşor de înţeles, încă şi într-atât de clarificator, mai ales pentru cei mai inteligenţi, încât stăpânindu-l pe acesta, mai apoi vor progresa cu uşurinţă în chestiunile de matematică pe care le vor parcurge şi în ştiinţele înrudite cu acestea.

---

lui Vincenzo Ricati, publicată în 1765 la Bologna. Iar în mod deosebit *Dicţionarul Enciclopedic* la (cuvântul) „geometrie" [n.a].

De aceea, de atunci şi până acum, unii dintre cei care au văzut-o, dar şi unii dintre cei care au auzit despre aceasta, nu au încetat să mă îndemne **să o încredinţez tiparului, ca (fiind) necesară tineretului hrănit de muze din gimnaziile elene.**

Însă noi, care nu aveam deloc încredere în cunoştinţele noastre am refuzat, neînduplecându-ne la îndemnuri. Mai mult, de când înţeleptul şi preacelebrul arhiepiscop Evghenios şi-a editat tratatul său de matematică, i-a dezlegat pe conaţionali şi de această nevoie, precum le-a adus binefacere şi prin alte lucrări înţelepte ale sale. Dar am cedat în cele din urmă. Căci nu am putut să rezistăm forţei zelului pe care l-au arătat pentru aceasta preacinstiţii şi de neam iubitorii fraţi (descendenţi) ai lui Zosimas, oferindu-se să împartă gratuit cărţile care se vor tipări, celor care învaţă matematica în lăcaşurile elene ale muzelor. Ne dorim deci acum ca şi prin această carte, copiii elinilor, luminându-şi mintea, să se arate vrednici de gloria strămoşilor lor.

Al A[strahanului] N[ikiforos]"

În anul următor s-a publicat volumul al doilea, conţinând *Teoremele lui Arhimede*, *Trigonometria suprafeţelor* şi *Secţiunea conului*.

Ultima sa operă ştiinţifică, *Geografia*, a ieşit de sub tipar în 1804, de data asta la Viena, în tipografia grecească a lui Vendoti, cu titlul:

„ELEMENTE DE GEOGRAFIE, adunate de către arhiepiscopul Nikiforos Theotokis. Îmbogăţite cu foarte multe note şi scheme de către Anthimos Gazis. *Date acum pentru prima dată tiparului cu generoasa cheltuială a fraţilor domnii Zosimades, pentru a se împărţi în dar spre uzul şcolilor elene. Sub supravegherea lui Ionas cel din Mănăstirea lui Kliment cea din Olymp. În Viena Austriei, în tipografia G. Ventotis, 1804.*

Textul gravurii:

Faimosule Theiotokis [Theotokis], vei vedea că ai chipul inimii lui Scarlat Sturza, cel care te poartă înlăuntru!

Imaginea a fost desenată în timp ce era director al şcolii, la Iaşi.

A fost gravată de către K. Shindelmayer la Viena.

COPIILOR IUBITORI DE ÎNVĂŢĂTURĂ AI ELENILOR

Fără îndoială, o iubitori de muze copii ai elenilor, avem bune speranţe în legătură cu cultivarea şi progresul spre bine al limbii şi al stăpânei noastre filosofia. Ellada nu mai este în starea în care se găsea cu câţiva ani în urmă, după cum mărturiseşte clar oricine.

Acum s-a aprins zelul fierbinte către muze, acum străluceşte cu entuziasm pentru mulţi iubirea de neam şi toţi se luptă după putere să recheme şi să reîntoarcă cu dobândă muzele iarăşi la tronul lor de odinioară. Şi astăzi nu încetează, unii scriind, alţii traducând în multe părţi multe feluri de cărţi, iar alţii până acum contribuie la editarea lor, cu toţii deopotrivă îndreptându-şi privirile spre progresul neamului.

Dar poate mai presus de toate, şi cum se cuvine, nefericita Elladă cunoaşte iubirea de neam şi bunătatea celor patru fraţi, domnii Zosimades, care cu dreptate sunt numiţi binefăcători comuni şi cei dintâi ai neamului şi nu este nimeni dintre toţi, care să nu vadă şi să nu vestească cu strălucire binefacerile şi darurile zosimiene din Ellada.

Câtă binefacere au arătat faţă de această preaiubită Elladă a noastră, ce îmbogăţire a învăţăturii, câtă grijă manifestă în fiecare zi faţă de lăcaşurile muzelor şi faţă de elevii săraci, câte scrieri ale celor vechi şi ale celor moderni care erau nepublicate le-au scos cu dragoste şi bunătate la lumină şi le-au împărţit în dar celor de pretutindeni care erau însetaţi după ele. Şi purtându-se ei astfel cu entuziasm şi cu iubire de neam cu muzele ne îndeamnă şi pe noi toţi prin exemplul lor. **Ca şi acum când, dăruindu-ne nouă copiilor elenilor, s-au grăbit cu mare mărinimie să scoată la lumină aceasta cea perceptibilă şi Geografia cea de faţă, pe care o aveţi în mâini, care a fost adunată de către acel venerabil fost arhiepiscop al Astrahanului domnul Nikiforos Theotokis, pe când se afla încă la Iaşi, în Moldova, în anul 1774** [corect: 1775-1776 – *n.n.*], **spre uzul elevilor săi. A fost (apoi) îmbogăţită cu note şi scheme, după împărţirile cele mai noi, de către arhimandritul Anthimos Gazis Miliotul.**

Primiţi-o deci pe aceasta cu recunoştinţă, copii iubitori de muze ai elenilor, (ca pe) un dar folositor al domnilor Zosimades şi mărturisiţi-le după cum se cuvine darurile acestora, făcând rugăciuni stăruitoare către Dumnezeu, să îi ţină pe binefăcătorii noştri timp îndelungat. Fiţi sănătoşi.

La 22 decembrie anul 1803.
În Viena Austriei

Ionas cel din Mănăstirea lui Kliment"

Toate trei manualele sale au fost cele mai bune la vremea lor şi au devenit, după două secole, subiecte de teze de doctorat.

Cel dintâi autor al unei scrieri ample consacrate lui Nichifor Teotoke la care găsim o judecată despre opera sa de cuvântător şi scriitor este Alexandru Sturdza.

Oprindu-se în treacăt asupra cărţii de predici şi panegirice, publicată în 1766 la Lipsca, Alexandru Sturdza rezerva la sfârşitul evocării sale o descriere amplă, însoţită de judecata sa de valoare, celor patru volume ale *Kiriakodromionului*:

„Voi încerca acum să dau o idee despre operele principale pe care Eugen şi Nichifor Teotoke le-au lăsat posterităţii.

Voi începe cu acelea ale monseniorului (mgr) Nichifor Teotoke.

Fără a pune la socoteală lanţul de comentarii la Vechiul Testament (catena

patrum) şi operele Sfântului Isaac Sirul, publicate de Nichifor Teotoke în tinereţe, noi avem de la el un volum de cuvântări rostite la Corfu, la începutul carierei sale. Aceste omilii poartă pecetea credinţei, a zelului şi talentului, dar stilul incorect şi neegal se resimte de influenţa unei ţări în care greaca rămasă idiomul popular (l'idiome vulgare), fusese înlocuită de limba italiană în afacerile publice, la barou şi în relaţiile din înalta societate.

Câţiva ani mai târziu, elocvenţa gravă a lui Nichifor Teotoke s-a cioplit (se chàtia) şi s-a curăţit (s'épura) pe nesimţite: forţa irezistibilă a raţionamentului şi puterea unei convingeri de nezdruncinat dominară în cuvântările sale.

Mai puţin vehement, mai puţin cald decât ilustrul său predecesor, celebrul Ilie Miniat, episcopul de Kernica, Nichifor ţine mai mult să persuadeze decât să-şi răpească şi uimească auditoriul său. El interpretează cu mai multă grijă textul sfânt, ia drept ghid doctrina Părinţilor Bisericii şi tinde la fel către o edificare temeinică. Într-un cuvânt, Nichifor Teotokis este Bourdalue al Bisericii Răsăritene.

Ultima sa lucrare, *Cours complet dominical*, îmbrăţişează în patru volume întregul şir al lecţiilor (leçons) Evangheliei, ale Faptelor Apostolilor şi ale Epistolelor, aşa cum sunt citite la Liturghie conform ritualului Bisericii, în fiecare duminică, în decursul întregului ciclu anual. Fiecare din aceste predici se compune dintr-o predică sau interpretare dogmatică a textelor şi dintr-o omilie morală ce reprezintă aplicarea la moravuri, la nevoile şi necazurile credincioşilor.

Învăţătura începe la Paşti – primăvara mistică a anului duhovnicesc – prin explicarea primelor versete ale Evangheliei de la Sfântu Ioan. Ea urmează în ordinea Sfintelor Evanghelii orânduite la Paşti, la Cincizecime, la Înălţarea Sfintei Cruci, la Naşterea Mântuitorului şi la apropierea Postului Mare [aux approches de la Quadragésime. În realitate ultima predică este la Duminica Floriilor].

Paralel cu acest ciclu mobil ce se orânduieşte potrivit paştelui şi cuprinde toate duminicile anului, mai este un altul, care începe la 1 septembrie, prima zi a anului ecleziastic. El îmbrăţişează toate sărbătorile stabile, toate zilele închinate pomenirii sfinţilor, făptuitori ai operei mântuirii (ministres de l'œuvre du salut); am spune, o diademă de aur curat, incrustat cu pietre preţioase, decernată de Biserica cerească celei ce îndură şi luptă aici. Este de regretat că Mgr. Teotokis n-a avut răgazul să străbată şi acest al doilea ciclu cu lumina torţei cuvântului dumnezeesc (au flambau de la parole divine) aşa cum a elaborat pe cea dintâi în vasta sa culegere duminicală (A. Sturdza, *Op. cit.*, p. 300-301).

Aceeaşi constatare a făcut-o, la doar câţiva ani după cele scrise de Alexandru Sturdza, Mitropolitul Andrei Şaguna. El s-a simţit însă capabil să nu rămână la exprimarea unui regret, ci a avut curajul să completeze opera marelui grec prin „Adaosul" tipărit împreună cu ea în volumul monumental apărut la Sibiu în 1855, volum în care aflăm predicile sale pentru Sărbătorile Domneşti, precum şi la praznicele sfinţilor Ştefan, primul martir (27.12), Vasile cel Mare (1.01.), Ioan Botezătorul (6.01.), Sfinţii Trei Ierarhi (30.01), Sfinţii 40 de Mucenici (9.03), Sfântul Gheorghe (23.04), Sfinţii Împăraţi Constantin şi mama sa

Elena (21.05), Naşterea Sfântului Ioan Botezătorul (24.06), Sfinţii Petru şi Pavel (29.06), Sfântul Prooroc Ilie (20.07), Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul (29.08).

Şirul praznicelor sfinţilor se continuă cu Sfânta Paraschiva, Sfântul Mare Mucenic Dimitrie, Soborul Sfântul Arhanghel Mihail şi Sfântul Nicolae. **Avem deci varianta şaguniană a părţii a treia din cartea Mitropolitului Varlaam.** Ea apare anexată celei aparţinând arhiepiscopului Astrahanului.

Prin acest simplu act, Mitropolitul Andrei Şaguna punea în lumină deosebirea majoră între *Cartea românească de învăţătură* şi cele patru volume ale *Kiriakodromionului* lui Nichifor Teotoke!

* * *

Prima judecată emisă de autorul unei *istorii a literaturii neogreceşti* îi aparţine lui **Jakovaky Rizo Néroulos (1778-1849)**, la care ne-am mai referit.

Comparându-l cu Evghenios Voulgaris, despre care vorbise mai înainte, Rizos Néroulos scria la pagina 140:

> Les sermons de Théotoky sont d'un tout autre genre; privé d'imagination, mais possédant à fond les livres ecclésiastiques, il tirait ses motifs plutôt de Chrysostome, de Basile et de Grégoire, que de son propre cœur; point d'ornements dans son style, point d'invention, point de figures; toutefois ses sermons nourrissent la piété malgré leur sécheresse. **[Predicile lui Teotoke sunt de un cu totul alt gen; lipsit de imaginaţie, dar stăpânind în adâncime cărţile bisericeşti, el îşi scoate motivele mai degrabă din Hrisostom [Sfântul] Vasile [cel Mare] şi din [Sfântul] Grigore [Teologul] decât din propria sa inimă. Niciun fel de ornamente în stilul său, niciun fel de invenţie, niciun fel de figuri [de stil] şi cu toate acestea predicile sale hrănesc pietatea în ciuda uscăciunii lor.]**

Trebuie să recunoaştem că intuiţia „fostului prim-ministru al hospodarilor fanarioţi ai Moldovei şi Valahiei" reuşeşte să surprindă fără greş **unde trebuie căutat secretul succesului acestor ultime şi supreme creaţii ale lui Nichifor Teotoke: în forţa de convingere cu care servesc adevărul pe care înţelege să-l comunice.** Forţă ce izvorăşte tocmai din aceea că acest adevăr devenise însăşi fiinţa sa, ceea ce simţise şi-l făcuse pe părintele lui Alexandru Sturdza să-i rămână toată viaţa un fiu sufletesc.

În Nichifor Teotoke s-a reîntrupat ceva din ceea sălăşluise în Sfântul Apostol Pavel, cel ce cu 14 epistole a contribuit la întemeierea unei întregi lumi: lumea creştină.

O jumătate de secol mai târziu, în cartea tipărită în 1877 la Paris de Calmann Lévy cu titlul *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, **Alexandros Rizos Rangavis** (1809-1892), vărul primar al lui Iakovaky Rizo Néroulos, scria la rându-i:

> De Nicéphore TEOTOKIS nous possédons trois (sic) volumes de sermons, plus précieux pour la piété qu'ils respirent, pour la manière édifiante dont ils appliquent les grands préceptes de l'évangile à tous les besoins et à toutes les circonstances de la vie, que remarquables par la recherche ou la pureté du style et par le mérite oratoire. **[De la Nichifor Teotokis avem trei volume de predici, mai preţioase pentru pietatea ce respiră, pentru felul ziditor de suflet în care aplică marile precepte ale Evangheliei la toate nevoile şi la toate circumstanţele vieţii, decât remarcabile prin căutarea sau puritatea stilului şi prin meritul oratoric.]**[234]

Făcându-i un loc apreciabil, ca şi lui Ilie Miniat şi lui Evghenie Vulgaris în a sa *Istoria literaturii neogreceşti*, **C.Th. Dimaras** îl caracterizează în următorii termeni (cităm din traducerea în limba română):

> N-are nici abundenţa, nici impetuozitatea lui Vulgaris, e un bărbat placid, echilibrat, prudent, atent atât la sensul scrierilor sale cât şi la eleganţa stilului; se dovedeşte mai pozitiv şi mai conştiincios decât Vulgaris. [...]
>
> Mai trebuie amintite primele sale predici. Conformându-se în aceste prime texte, unei îndoite tradiţii – cea a artei oratorice religioase în limba simplă şi cea născută din influenţele italiene corespunzătoare – el foloseşte o limbă cvasi populară. Aceste prime texte sunt lipsite de orice intenţie oratorică, nu descoperim în ele nicio ostentaţie în stil, nicio falsă şi exagerată sensibilitate; Teotokis nu căuta elevaţia şi, dacă i se întâmplă totuşi să încerce a scrie elevat, nu reuşeşte. Limbajul său e simplu, logic, s-ar putea spune, matematic, încă un semn că spiritul critic se află în progres. Dar căldura cuvântului său îi conferă, în ansamblu, un accent profund uman. Sobrietatea oratorică şi o anumită suavitate firească măresc emoţia pe care o trăise. Totuşi renumele lui Teotokis nu se bazează astăzi decât pe ale sale *Evanghelii de duminică*, pe comentarea *Evangheliei* (1796), pe *Faptele Apostolilor* şi pe *Epistole* (1808), citite în biserică în fiecare duminică. Tehnica lui oratorică rămâne aceeaşi, dar limbajul se curăţă considerabil pe măsură ce trece timpul, deşi i-a plăcut totdeauna o anumită simplitate. Gândirea sa e curajoasă şi limpede" (p. 187 şi 189-190).

Nu este de prisos să cităm şi cele scrise de **Gheorghe Comşa** în cartea sa din 1921, *Istoria predicii la români*:

---

[234] Iată şi restul textului rezervat lui în „cartea a doua" (*Revenirea la viaţă: 1700-1800*) din *Prima parte (La Grèce asservie)*, în care capitolul al II-lea este dedicat lui Ilie Miniat şi lui Meletie al Atenei, iar al III-lea lui Teotoke şi Eugen „Bulgaris":

> „Outre un grand nombre d'ouvrages de *controverse* (subl. R.) dogmatique et de *commentaires* sur les écritures saintes, le savant éveque, qui était un profond mathématicien, et qui sentait tout l'avantage que la Grèce retirait d'une tendance plus scientifique dans son enseignement, publia un cours de *mathématiques* en trois volumes, et ces livres n'ont pas perdu de leur utilité même depuis que la Grèce a été enrichie, pendant les derniers temps, de plusieurs ouvrages très remarcables sur les mêmes sujets" (61-63. Unicul exemplar al cărţii se află la Biblioteca Naţională, cota II 6103 şi provine din biblioteca Ateneului român).

„Chiriacodromionul lui Nichifor Teotoke, tradus de diaconul Grigorie din porunca mitropolitului Dositeiu este cartea care alături de Cazania lui Varlaam s-a bucurat de cea mai mare răspândire în bisericile româneşti. Dar el are predice scurte, însă găsim şi predice de o extensiune prea mare. Nu găsim pilde şi întâmplări din viaţă, lipseşte vioiciunea şi spontaneitatea, care sunt condiţii esenţiale în predice" (p. 121).

Din cele citate, aparţinând unor autori şi unor timpuri diferite, o constatare pare de neocolit: valoarea excepţională a *Kiriakodromionului* lui Nichifor Teotoke rămâne aceea **teologică** şi **misionară** (a ştiut să o folosească providenţial Patriarhul Justinian!), fără a-l rândui însă pe autor alături de cei ce au reuşit să forţeze porţile **literaturii** şi să-şi câştige o nemurire de acest ordin. E ceea ce explică absenţa lui desăvârşită dintr-o sinteză precum *Storia della letteratura neoellenica* a lui Bruno Lavagnini (1954), în care găsim măcar şase rânduri despre Ilie Miniat (p. 57-58).

La fel procedează şi *primul autor grec al unei istorii a literaturii neoelene scrise în altă limbă internaţională decât franceza*, **Linos Politis.** În a sa *A History of Modern grec Literature*, Oxford University Press, 1973, (ediţia a II-a 1975) îl găsim pe două pagini pe Ilie Miniat, dar lui Nichifor Teotoke nu-i aflăm nici măcar numele!

Când în 1962 **Börje Knös** a publicat la Stockholm, Göteborg şi Upsala în seria *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia græca Upsaliensia* cea mai voluminoasă istorie a literaturii neoelene apărută vreodată, şi ea în limba franceză, i-a introdus pe amândoi în capitolul *L'époque du renouvellement de l'hellinisme: env. 1750-1821* care se deschide cu un paragraf intitulat *Voulgaris et Theotokis* (p. 505-516) şi în care lui Evghenie Voulgaris i se dau 8 pagini şi jumătate, iar lui Nichifor Teotoke 3!

Ambii sunt prezentaţi cu cuvintele: „Deux grands dominent l'entrée de cette époque, Evghenios Voulgaris et Nikephoros Theotokis", dar este evident că evaluarea lor ţine de altceva decât contribuţia la literatura neogreacă propriu-zisă. Despre ceea ce are tangenţă cu aceasta la Nichifor Teotoke, autorul suedez scrie următoarele:

„Mais Theotokis doit sa renommée avant tout à son éloquence religieuse et à ses œuvres rhétoriques. Le *Recueil de sermons* qui parut à Leipzig en 1776 est le résultat de son activité en Grèce, comprenant les discours qu'il a prononcés à Corfu et représentant le jeune Theotokis plein d'enthousiasme et vivant en contact avec l'esprit du progrès en Grèce. «Mon but est», dit-il dans la préface, «de servir à mes frères orthodoxes, non pas de gagner de la gloire et de récolter les lauriers de la renommée». Vingt ans plus tard, en 1796, dans sa retraite monastique, il publia à Moscou son *Recueil de sermons du dimanche – Kyriakodromion –* comprenant ses expériences en Russie et représentant l'homme mûr et bien versé dans les pensées

de la Sainte Ecriture. Ce dominical, dont nous connaissons plusieurs réimpressions, consiste dans l'explication littérale de chaque Evangile, immédiatement suivie d'une homélie sur le sujet qui s'y rattache. Il existe aussi un autre *Kyriakodromion* (Moscou 1808), semblablement composé par lui (sic!) pour les lecteurs des Evangiles, des Actes des Apôtres et des Epîtres de Saint Paul.

Theotokis suit la tradition de Skouphos et de Miniatis, mais il est plus savant, plus érudit, cherchant et trouvant ses arguments chez les anciens. Comme Voulgaris, il veut s'appuyer sur la tradition de l'antiquité et du mysticisme byzantin de Jean Climaque, de Jean Damascène et d'autres et en même temps sur les nouvelles idées de l'Europe, chose typique pour plusieurs grecs savants et patriotes de se siècle. Mais il est moins combattif et il n'a jamais pris une position nette pour ou contre la philosophie, peu à peu il s'oriente vers la tradition et s'éloigne successivement des pensées nouvelles.

Tandis que Voulgaris était doué d'une riche imagination, mais moins versé dans la lecture des livres saints et des Pères de l'Eglise, Theotokis manquait de fantaisie, mais possédait au fond les livres ecclésiastiques. Son style est un peu sec, il ne cherche pas à éblouir ni à émouvoir par des ornements, de belles phrases et par des images, par des couleurs et la musique des mots, par une phrases et par des images, par des couleurs et la musique des mots, par une rhétorique qu'on trouve, p. ex. chez Miniatis, il est plus sobre, plus logique, et l'on peut reconnaître l'homme pieux qui s'est adonné aux études des mathématiques et des sciences exactes. Si l'on trouve dans ses sermons un accent lyrique, tel que plusieurs ont voulu l'entendre ici, c'est un lyrisme qui provient de la clarté et de la logique de ses pensées plutôt que des expressions de sa langue. *[Dar Theotokis îşi datorează renumele său înainte de toate elocvenţei sale religioase şi operelor sale retorice. Culegerea de predici apărută la Lipsca în 1776 este rezultatul activităţii sale în Grecia şi conţine discursurile rostite în Corfu şi care-l reprezintă pe tânărul Theotokis, plin de entuziasm şi trăind în contact cu spiritul progresului din Grecia. «Ţelul meu este» – spune el în prefaţă – «să fiu de folos fraţilor mei ortodocşi nu să câştig glorie şi să culeg laurii renumelui». Douăzeci de ani mai târziu, în 1796, în retragerea sa monastică, el publică la Moscova a sa Culegere de predici pentru duminici – Kyriakodromion – care cuprindea experienţele sale din Rusia şi-l reprezenta pe omul copt şi bine versat în cugetările Sfintei Scripturi. Acest duminical, din care cunoaştem mai multe retipăriri, consistă în explicarea literală a fiecărei Evanghelii, urmată imediat de o omilie – despre subiectul legat de ea. Mai exista şi un alt Kyriakodromion (Moscova 1808) pare-se compus de el, pentru lecturile Evangheliilor, Faptele Apostolilor şi Epistolelor Sfântului Pavel.*

Theotokis urmează tradiţia lui Skufos şi Miniatis, dar este mai savant, mai erudit, căutând şi găsind argumentele sale la cei vechi. Ca şi Vulgaris el vrea să se sprijine pe tradiţia antichităţii şi a misticismului bizantin al lui Ioan Scărarul, Ioan Damaschin şi a altora, şi, în acelaşi timp pe noile idei din Europa, lucru tipic pentru mai mulţi greci savanţi şi patrioţi din acest secol. Dar el este mai puţin combativ şi nu a luat niciodată o poziţie netă pentru sau contra filosofiei. Puţin câte puţin el se orientează către tradiţie şi se îndepărtează – succesiv de ideile noi.

În vreme ce Vulgaris era înzestrat cu o imaginaţie bogată, dar mai puţin versată

în lectura cărților sfinte și a Părinților Bisericii, Theotokis este lipsit de fantezie, dar stăpânește în adâncime cărțile bisericești. Stilul său este nițel sec, el nu caută să uimească și nici să emoționeze cu înflorituri, cu fraze frumoase și cu imagini, prin culoarea și muzicalitatea cuvintelor, printr-o retorică ce se găsește de exemplu la Miniatis, el este mai sobru, mai logic, și putem spune recunoaște omul pios ce s-a dedat studiului matematicii și științelor exacte. Dacă este de găsit - cum au vrut să înțeleagă mai mulți - în predicile sale un accent liric, este un lirism ce survine din claritate, și din logica gândurilor sale mai degrabă decât din expresiile limbii sale.]

Este un mod de a spune, după 135 de ani, ceea ce am citit la Rizos Néroulos în 1827!

Iată ceea ce trage a doua linie demarcatoare între opera lui Nichifor Teotoke, rod al unei personalități atât de complexe, al unui om de știință al veacului luminilor și al unui cărturar bisericesc stăpân, deopotrivă, pe domeniul în care a reușit să rămână biruitor asupra timpului, și între ceea ce reușise să facă Mitropolitul Varlaam în urmă cu 153 de ani, acoperind și ceea ce avea să lase descoperit ilustrul arhiepiscop al Astrahanului și reușind să insufle *Cărții sale de învățătură* viața fără de moarte proprie numai capodoperelor **literaturii.**

VIII. *Cartea românească de învățătură* și *Evanghelia învățătoare* de la Târgoviște (Dealu). Unirea prin cultură

Oricât de impresionantă ne-a apărut prețuirea de care s-au bucurat în Biserica Ortodoxă Română cele două mari figuri ale Bisericii Ortodoxe Grecești din perioada postbizantină, fenomen la care au contribuit și unii ierarhi greci din scaunele eclesiastice românești în timpul domniilor fanariote, dar în primul rând cărturarii români și ierarhii autohtoni, este un fapt ce nu cere niciun efort spre a fi demonstrat că nici Ilie Miniat și nici Nichifor Teotoke n-au trecut înaintea Mitropolitului Varlaam și cărții sale, constatare valabilă până în anul 1929.

După acest an însă lucrurile au luat alt curs, și timp de **opt decenii** au putut să apară două traduceri din Ilie Miniat, realizate de doi membri ai clerului, și având fiecare câte o reeditare (predicile lui Ilie Miniat pentru Postul Mare chiar două) și **patru** reeditări ale *Kiriakodromionului* lui Nichifor Teotoke în prelucrarea Patriarhului Justinian, în vreme ce pentru *Cartea românească de învățătură* nu s-a mai găsit decât un distins filolog evreu, Jacques Byck, să-și asume osteneala unei noi ediții. Abia în Moldova dintre Prut și Nistru au apă-

rut, în 1991, cei însuflețiți de năzuința de a-i reda posibilitatea să redevină o carte pentru toată suflarea românească, așa cum fusese aproape trei secole.

Acestei anomalii i se pune capăt odată cu ediția de față, după ce cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Patriarh Daniel, atunci Mitropolit al Modovei și Bucovinei, s-a inaugurat de fapt noul curs al operei marelui înaintaș, odată cu tipărirea *ediției princeps* a traducerii *Scării Sfântului Ioan Sinaitul* - prima înfăptuire deschizătoare de drumuri a monahului de la Secu și viitorului mitropolit al Țării Moldovei[235].

Se reînnoadă, astfel, o tradiție neîntreruptă timp de 286 de ani, după această întrerupere de opt decenii.

Într-adevăr, cu toate că, așa cum a fost stabilit, *Cartea românească de învățătură* s-a tipărit numai în două tiraje, cu unele deosebiri începând chiar de la ilustrația coperții, istoria ei n-a luat sfârșit odată cu epuizarea acestora. Ea avea să continue secole la rând, sub două aspecte: a) extraordinara răspândire a celor două tiraje pe tot întinsul pământului românesc și în mod deosebit în Transilvania, la cartea tipărită adăugându-se numeroase copii manuscrise ajunse până la noi, un fenomen în jurul căruia s-a creat deja o întreagă literatură de specialitate[236] și b) transmiterea textului, chiar cu unele intervenții care l-au mai îndepărtat - dar nu mult - de înfățișarea lui originară, în două reeditări, dintre care una a devenit cartea românească având cea mai lungă viață: *Chiriacodromioniul* de la Alba Iulia din 1699.

Dacă în privința circulației exemplarelor din ediția de la 1643 lucrurile sunt pe deplin lămurite, în privința celei de a doua realități ele au nevoie de mai multă claritate, așa cum se va vedea în cele ce urmează.

Istoria noastră literară și filologia au luat de mult cunoștință de faptul că în ceea ce s-a numit, în titlu, *Evanghelia învățătoare*, iar de către cercetătorii moderni *Cazania de la Dealu*, a intrat o mare parte din cartea apărută în anul precedent la Iași. Cel mai precis a determinat această realitate încă din 1858 **Timotei Cipariu:**

> „Evanghelia invetiatoria, fol. Dealu 1644. E numai compilatiune dein Cazania de Govora de mai susu, și de in cea de Iasi de la a. 1643, asia câtu dein cea de antâniu a luat pana la Dumeneca Tomei după Evangheliu (p. 1-103), er de aci tote dein cea de Iasi, numai câtu in ortografia multe suntu scaimbate. În multe eseinplaria foile de antaniu mai tote suntu dein editiunea de Govora, care se destingu de cele alalte

[235] *Leastvița sau scara raiului*. Ediție jubiliară dedicată Sfântului Varlaam, mitropolitul Moldovei, autorul traducerii. Ediție, notă asupra ediției și glosar de Oana Panaite. Prefață și revizuirea transcrierii interpretative de Eugen Munteanu. Tipărită cu binecuvântarea I.P.S. Daniel, mitropolitul Moldovei și Bucovinei, locțiitor de patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, Iași, editura Trinitas, 2007.

[236] Vezi bibliografia din cartea citată a doamnei Florentina Gaftoi-Holtea.

prein aceea, ca cele de Govora nu au linie pre margini" (*Crestomatia seau Analecte literarie dein cărțile mai vechi și noue romanesci, tipărite și manuscrise, începându de la seclulu XVI până la alu XIX cu notitia literaria* adunate și culese de Tim. Cipariu, Blasiu, MDCCCLVIII, p. XXV-XXVI).

Lui Timotei Cipariu i-au scăpat însă din vedere (ori n-a găsit necesar să le menționeze), două amănunte: absența *Mucenicieii lui Ioan cel Nou* și prezența în schimb a predicii despre cei 40 de mucenici din Sevasta, la 9 martie.

Pentru **V.A. Urechia,** în 1885,

„Carte bisericească demnă de atenție au fost *Cazaniile*. În secolul al XVII-lea notăm *Cazania* de la Govora, *Cazania* de la monastirea Dealului, și *Cazania* lui Varlaam mitropolitul Moldovei.

Cele două Cazanii muntenești sunt din 1642 (Govora) și cea de la monastirea Dealului (1644). Silvestru [corect: Silivestru, cum apare pe copertă] ardeleanul e traducătorul celei din 1642, **iar cea de la Dealu se vede a fi prelucrată după aceea a lui Varlaam**" [*s.n.*] (*Schițe de istoria literaturii române* de V.A. Urechia, profesor la Facultatera de litere, București, membru Academiei etc. ... Carte didactică. Partea I, Bucuresci, 1885, p. 132).

Avem prima afirmație ce trădează pe un autor care n-a avut cărțile în mână și le oferă în consecință cititorilor școlari o informație greșită, întrucât cartea de la Dealu nu este o „prelucrare după aceea a lui Varlaam" ci exact ceea ce spusese în urmă cu 27 de ani Timotei Cipariu.

Pentru **Aron Densușianu,** care și-a publicat în același an *Istoria limbei și literaturei române* la Iași,

„Despre *Cazania* tipărită la Govora, 1642, a se vedea Transilvania (Silvestru). Eară **Cazania tipărită la mânăstirea Dealu, 1644 este o simplă compilațiune din cea amintită și din a lui Varlaam (1643)**" [*s.n.*] (p. 140).

În 1891, în prima carte despre cultura noastră veche menită unei circulații internaționale și pentru că introducerea era dată atât în română cât și în franceză, **Moses Gaster** scria în volumul I, p. XXXIV-XXXVI:

„3. *Cazaniile*. După Biblia propriu-zisă Omiliile asupra Bibliei, sau cum se numesc în literatura română: Cazaniile ocupă rangul cel dintâi în literatura bisericească. Se vede că predica constituia odinioară o parte esențială a slujbei în biserica română, ceea ce astăzi nu mai este așa."

Despre a doua Cazanie a lui Coresi, din 1581, citim:

„Limba care nu mai este nici atât de curgătoare, nici atât de limpede, ca aceea din Cazania I dovedește cum că traducătorii s-au ținut prea sclavi de originalul după care au tălmăcit cazaniile. Cercetări ulterioare poate ne vor ajuta de a descoperi originalului acestei Cazanii a doua, **care în orice chip nu poate fi decât un Omiliar slavonesc**" (p. XXXVI).

În decurs de trei sferturi de veac se va demonstra de Vasile Grecu în 1939 că acest original este bizantin și nu slavonesc, dar Pandele Olteanu va demonstra în 1963 că el ne-a parvenit și a fost tradus într-adevăr din slavonește.

„Îndată ce s-a dat esemplul în Transilvania - scria mai departe Moses Gaster - se vede că predicile au fost imitate, ba au devenit chiar foarte populare atât în Muntenia cât și în Moldova. Deja la 1642 se tipărește în Câmpulung (p. 94; cifrele din paranteze trimit la textele din *Crestomație* – *n.n.*) o atare colecțiune alcătuită de ieromonahul Melchisedec; aceasta este *aproape* [*s.n.*] cea dintâia carte românească ce s-a tipărit în Muntenia, iar cazania reprodusă aici mai are și un interes arheologic din cauza banilor și a măsurilor pomenite într-însa. În același an apăru în Govora o altă colecțiune într-un folio mare, conținând mai bine de 600 pagini (p. 97) alcătuită de Silvestru (*sic!*), același căruia datorim și Noul Testament de Belgrad, ajutat fiind de Uriil, adică Udriște Năsturel de care vom mai pomeni. **Aceste cazanii s-au tradus fără îndoială după un original slavon**" (p. XXXVI).

Învățatului îi scăpase din vedere cele ce se spuneau chiar în prefața celei alcătuite de Melchisedec și tipărită la Câmpulung: cum că s-a tradus **din grecește.** Se va dovedi că era alcătuită din două predici de Damaschin Studitul, din cele șapte texte ale lui Ioanichie Kartanos adăugate la *Comoara* lui Damaschin și din ceea ce s-a împrumutat de la Matei al Mirelor[237].

„Numai cu un an mai târziu - continua M. Gaster - adică la 1643, apăru în Iași *Cazania* tălmăcită de mitropolitul Varlaam (p. 103), întâia carte românească ce s-a tipărit în Moldova. ***Aceeași carte s-a reprodus apoi în anul următor (1644) în Muntenia la Deal*** (p. 109), ***schimbându-se numai ortografia, așa ca limba să se potrivească întocmai cu graiul muntenesc.***

Avem deci nu mai puțin decât patru colecțiuni de Cazanii voluminoase, tălmăcite și tipărite în abia doi ani, în Muntenia și Moldova. Unele cazanii sunt mai mult comentarii omiletice asupra textului Evangheliei, dar când într-o zi mare se prăznuiește vreun sfânt, atunci viața și minunile acestuia formează textul cazaniei. Aceste Cazanii sunt de o importanță specială pentru istoria literaturii, căci nu puține din aceste vieți și minuni sunt de origine apocrifă și într-un fel sau altul au avut o înrâurire foarte mare asupra geniului popular. ***Din toate Cazaniile vechi numai la două colecțiuni mari am găsit acest adaos de omilii biografice, dacă le pot numi așa, adică la: Cazania lui Varlaam și la aceea din Deal, care nu este altceva decât o copie exactă a celei dintâi,*** cu schimbări fonetice necesare pentru a face o carte

[237] Pentru textele lui Damaschin Studitul și Ioanichie Cartanos vezi Pandele Olteanu, *Originalele grecești și versiunile slavone ale Învățăturilor de la Câmpulung Muscel*, în „Memoriile Secției de filologie, literatură și arte", Academia Română, Seria IV, tomul X, 1988, p. 7-20. La Matei al Mirelor a trimis chiar Melchisedec și s-a dovedit că este vorba de două fragmente din sfaturile acestuia către Alexandru Iliaș, cf. Maria Preda, *Noul Testament în Cazania de la Govora (1642). Prima versiune post-coresiană din textele evanghelice*. Lucrare pentru titlul de master prezentată la Universitatea „Valahia" din Târgoviște în anul universitar 2004-2005.

moldovenească să devie muntenească. La hagiologie voi reveni asupra acestei părți a Cazaniilor" (p. XXXVIII) [toate sublinierile ne aparțin].

Este surprinzător că un învățat atât de meticulos pe cât a fost Moses Gaster n-a reușit să vadă ceea ce înaintea sa văzuseră foarte clar Timotei Cipariu și Aron Densușianu, anume că **la Dealu au fost îmbinate cele două cazanii anterioare**: cea de la Govora și cea de la Iași.

Să mai reținem totuși că în 1891 se putea citi (dar unii n-au făcut-o) și aceste prețioase informații, în completarea celor privind Cazania lui Varlaam:

„Cu prilejul Sinodului din Iași slovele rusești fură introduse în tipografia pe care o fundă Mitropolitul Varlaam; aceștia iau locul slovelor vechi slovenești, și în urma lor vin și cărțile rusești, așa, că multe cărți românești de atuncea încoace sânt scoase de pe originale rusești și nu numai de pe originale slovenești, adică serbești și bulgărești ca mai înainte. **Nu știu dacă însăși Cazania lui Varlaam nu este o traducere după un izvor rusesc.** Mai presus de îndoială însă este un atare izvod pentru „Cheea înțelesului", o Cazanie tipărită în București la 1678 (p. 236) care s-a tălmăcit de pe opera lui Ioanichie Galeatovski, arhimandritul Cernigovului.

Tradițiunea și influența slovenească scade din ce în ce mai mult, și pe vremea aceea începe perioada grecească când cărțile românești se traduc din grecește și nu din slavonește. Așa avem *Mărgăritare* ale lui Zlatoust, adică o culegere din predicele lui Chrysostom traduse de Ș. Greceanu din grecește și tipărite la București 1691 (p. 290). Ca în toate operele Grecenilor limba este foarte frumoasă, bogată în espresiuni alese, și turnată într-un stil elegant și plăcut. Abia se simte că este o traducere.

Limba care începuse să se emancipeze în Cazania lui Varlaam – și aceea un monument în ceea ce privește tăria și bogăția limbei – ajunge pe la sfârșitul secolului la o perfecțiune pe care n-a mai atins-o de atunci încoace.

Mai bine de 50 de ani trec de la tipărirea *Mărgăritarelor* până la apariția *Cazanielor* de prăznuire ale lui Ilie Miniat, tipărite la București 1742 (II, p. 30), dar limba și stilul arată semne de decădere, ambele stau supt influența mai directă grecească și sunt departe de tăria și limpezimea operilor din secolul al XVII-lea. **Tot din grecește a fost tradusă *Comoara* lui Damaschin, ce ni s-a păstrat într-un manuscris din 1747 scris de Mihalcea logofătul.** Coprinsul *Comoarei* constă în *Cazanii* și orațiuni întocmai ca toate *Cazaniile* cari sunt menite pentru zilele mari, ocupându-se mai mult de importanța zilei decât de textul Evangheliei. Precum am observat, tema cazaniilor de pe aceste zile de prăznuire, este Viața și minunile sfântului, a cărui zi este. Am reprodus din *Comoara* (II, p. 38) o atare Minune, care aparține unui cerc întins de legende analoage" (p. XL) [sublinierile ne aparțin].

Șase ani mai târziu, dr. **I.G. Sbiera**, profesor universitar la Cernăuți, publică *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în răstimpul de la 1504-1714* (*Frântură din cursul manuscris asupra istoriei limbii și literaturii românești*), Cernăuți, 1897, care este întâia adevărată sinteză, rămasă până azi de referință, închinată culturii noastre vechi. Este opera unui învățat în toată

puterea cuvântului, în care găsim enunțate aproape toate problemele cu care se vor confrunta cei ce vor veni după aceea pe acest tărâm de cercetare, probleme cărora el le va intui adesea și soluțiile cele mai bune.

În această carte, din păcate omisă la reeditările atât de oportune din ultimele decenii, găsim, despre cartea Mitropolitului Varlaam și despre cele două în care textul ei s-a menținut în circuitul viu al culturii noastre bisericești până în 1929, informațiile orânduite la capitolul *Scrieri edificatoare*.

Din ele reținem despre: **10. *Cartea românească de învățătură*, Iași, 1643:** *„Această carte ni se prezintă dară ca un op propriu al mitropolitului Varlaam, iar nu ca traducere"* (p. 63) și: **11. *Evanghelia învățătoare din mânăstirea Dealu*, 1644:** „Aceasta nu-i o carte nouă, **ci numai o compilatură**, retipărindu-se adică cu modernizări de cuvinte și cu îndreptări ortografice mai întâi din *Evanghelia govoreană* din 1642 predicile de la Duminica fariseului până la a Tomei, iar mai departe după *Cartea românească de învățătură* a mitropolitului Varlaam din Iași, 1643" (p. 64). [*s.n.*] Observație esențială și definitivă! Doar termenul *compilătură* este discutabil.

În sfârșit, despre **17. Chiriacodromionul, Alba Iulia, 1699:**

„În precuvântare zice tipograful că cartea este retipărită după alta veche cu oarecari schimbări în stil și scriere, dar nu ni spune de pe care anume. Timotei Cipariu însă ne încredințează că retipărirea este făcută după *Cartea românească de învățătură* a mitropolitului Varlaam din 1643, afară de predica din a doua zi după Rusalii, care să fie făcută de însuși tipograful Iștvanovici" (p. 66).

Primul care, în cadrul unui curs universitar ce ne-a rămas din păcate doar notat de un student, Filip Drugescu (mai târziu un eminent profesor de liceu) și nu în stenograme ca următoarele (despre epoca modernă), a reușit să elaboreze cea dintâi istorie a literaturii române vechi văzută de un savant cu temeinice studii la Paris și cu o recunoaștere și un prestigiu real peste hotare, a fost **Ovid Densusianu.** Din păcate, asupra acestui curs ținut la Universitatea din București în anul academic 1898-1899 autorul nu a mai revenit spre a-i da o formă definitivă și a-l publica el însuși, așa cum a procedat cu cele stenografiate de Henri Stahl în 1899-1900 și 1900-1901, devenite cele trei volume din *Literatura română modernă*. În acest caz suntem obligați să recurgem mereu la notele litografiate ale lui Filip Drugescu.

Aici găsim – așa cum le-a consemnat acesta – părerile lui Ovid Densusianu despre scrierile ce ne preocupă, iar ele se rezumă la atât:

„Cartea aceasta e un eveniment în literatura română, e cea dintâi carte tipărită în Moldova și ne arată că cu ea se încheie influența preponderentă a elementului slavon în aceste părți, cu toate că ici și colo încă se păstrează această influență. [...] De aceea

> cartea lui Varlaam e un eveniment important în mişcarea culturală a Moldovei şi a Munteniei, *pentru că ne arată sfârşitul influenţei slavone şi începutul unei mişcări culturale naţionale* (*s.n.*).
>
> În privinţa cuprinsului: se ia textul Evangheliei ce se citeşte duminică şi pe lângă acest text Varlaam dă diferite predici, diferite explicaţii. Cazania lui Varlaam începe cu Duminica fariseului şi a vameşului şi sfârşeşte cu sărbătoarea tăierii capului lui Ioan Botezătorul" [p. 251 a cursului litografiat].

Este tot, iar despre celelalte două nu găsim nimic.

Având însă în vedere că e vorba de un curs ţinut la 26 de ani şi notat după cum i s-a părut studentului Filip Drugescu că trebuie să reţină din spusele profesorului, trebuie să căutăm ultimul său cuvânt în marele curs, de data asta stenografiat, consacrat *Evoluţiei estetice a limbii române*, ţinut în anii universitari 1929/1930, 1930/1931, 1931/1932 cu o continuare pentru *Epoca contemporană* în 1937/38 (acesta din urmă „ rezumat de Al. Vasiliu").

În cel dintâi se ocupă de epoca veche, consacrând câteva prelegeri la rând *Psaltirii în versuri* a Mitropolitului Dosoftei, cronicilor lui Grigore Ureche şi Miron Costin, operei lui Dimitrie Cantemir, dar **nu găsim nici măcar o referinţă în treacăt la cartea Mitropolitului Varlaam.** Pe lângă aceasta Ovid Densusianu a trecut toată viaţa fără a băga de seamă ce reprezenta ea!

Cel care, după Mihail Eminescu, avea să proiecteze asupra figurii lui Varlaam şi a creaţiei sale luminile geniului său, aflat în perioada maximei incandescenţe, avea să fie tânărul **Nicolae Iorga.** Prima lui mare sinteză, ***Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)***, provocată de premiul Academiei Române propus de I.G. Sbiera şi B.P. Hasdeu, deşi respinsă în urma opoziţiei ultimului (ceea ce Nicolae Iorga nu i-a iertat toată viaţa), s-a tipărit în două volume în 1901, când autorul ei împlinea 30 de ani, fiind întregită cu două *Excursuri* despre *Cronicile moldovene înainte de 1688* şi *Cronicile vechi muntene înainte de 1688*, care extindeau cercetarea asupra întregii istoriografii vechi. Erau lăsate în afara unei sinteze atât de cuprinzătoare numai cultura şi scrierile religioase. Dar acestui ultim sector ce lipsea spre a da **întâia istorie monumentală şi genială a culturii şi literaturii române** (a doua va veni în 1941 de la G. Călinescu) îi va consacra în 1904 *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, la aceeaşi înălţime şi cu aceeaşi revărsare vulcanică a unei informaţii încă supusă unei egale capacităţi de stăpânire şi configurare a materiei. Aceasta se va pierde, din nefericire, copleşită cu timpul de erudiţia sa „monstruoasă" (G. Călinescu) şi de implicarea într-o **acţiune** pe multiple planuri, desigur istorică şi creatoare de istorie, dar care l-a împiedicat să mai reuşească ceea ce a reuşit la 30 şi la 34 de ani: să dea două monumente în stare să scape de nemiloasa judecată călinesciană: „Minor în fiecare activitate în parte, Nicolae

Iorga apare masiv privit de departe, prin numărul uriaş de tomuri scrise şi prin multiplicitatea preocupărilor" (*Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Bucureşti, Fundaţia Regală pentru literatură şi artă, 1941, p. 542).

În aceste trei volume de istorie literară, completate în 1929 cu fantasticul curs publicat sub titlul „Introducere sintetică", Nicolae Iorga ni se arată însă „major" şi de departe şi de aproape. El rămâne mereu obligatoriul punct de plecare în orice nou demers care-şi propune să cuprindă, pe baza a tot ceea ce s-a adunat între timp, ceea ce a reuşit să îmbrăţişeze cândva privirea sa, fără egal în această capacitate de cuprindere şi totodată de pătrundere în adâncuri. În zilele noastre când a ajuns să devină o descoperire de ultimă oră aşa-numită „istorie culturală" care-şi propune să lărgească orizonturile cercetării fenomenului literar aşezându-l în întregul vieţii din care izvorăşte, faptul că Nicolae Iorga o practica încă de la începutul secolului trecut nu este lipsit de importanţă pentru noi.

Nicolae Iorga a mai avut şansa să prindă răgazul unei reeditări, peste un sfert de secol, la „Pavel Suru", reeditare oprită însă mai înainte de final. A avut însă şi neşansa postumă a reeditării parţiale din 1969, din care lipseşte tocmai această „istorie a literaturii religioase" în care-l găsim pe Mitropolitul Varlaam[238].

După Mihail Eminescu, nimeni n-a mai rostit despre Varlaam cuvinte atât de revelatoare ca Nicolae Iorga:

> „Era însă un bun cărturar de slavoneşte, limbă pe care o va fi învăţat la Secu. Încă fiind acolo, desigur, el traduse *Cazania* lui Calist patriarhul.
>
> Această traducere are o îndoită însemnătate. **Întâi, ea nu e făcută după un singur original, ci, ca şi traducerea lui Eustratie, culege materialul din mai multe cărţi, îl potriveşte şi-l adună în forma care se părea lui Varlaam mai potrivită pentru cetitorii săi**: e deci, cum spune însuşi, „adunată din toţi tâlcovnicii Sventei Evanghelii, dascălii Besearecii noastre". Apoi **forma are o lărgime şi un avânt cum nu se mai întâmpină până atunci în literatura noastră religioasă, şi cum nu se va întâmpla multă vreme, până la tălmăcitorul muntean, necunoscut al Învăţăturilor lui Neagoe Vodă.** [...] **Cugetarea cărţilor de învăţătură bisericească slavone trecuse data aceasta prin însuşi sufletul poporului românesc; ea se născuse astfel din nou în graiul, scris aşa cum se vorbeşte, al stareţului Varlaam de la Secul"** [*s.n.*] (p. 263-264).

[238] Este vorba de *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*. Vol. I. *Epoca lui Dimitrie Cantemir. Epoca lui Chesarie de la Râmnic*. Vol. II, *Epoca lui Petru Maior. Excursuri*. Ediţie îngrijită de Barbu Theodorescu, Bucureşti, Editura didactică şi pedagogică, 1969.

Pe primul volum este reprodusă ca ilustraţie în faţa noii coperte, coperta volumului I al ediţiei din 1901 şi pe al doilea coperta volumului II al reeditării din 1928 de la Pavel Suru. Textul acestei ediţii „îngrijite de Barbu Theodorescu" este rezultatul amestecului celor două ediţii.

Din fericire, în anul 2011, Editura Semne a realizat, datorită domnului Ştefan Dulu care a riscat o asemenea investiţie pe timp de criză, o excelentă retipărire anastatică a celor trei volume de la „Pavel Suru".

Faptul că nu a tradus „Cazania lui Calist patriarhul” ci aceea ce am arătat, nu știrbește cu nimic judecata de valoare dată în 1904 de marele istoric. La ea se mai poate adăuga aceea a tot foarte tânărului – la data când o așternea pe hârtie – B.P. Hasdeu: „Mitropolitul Varlaam e indubitalmente **cel mai bun prozaist român** și, cu puține escepțiuni în cuvinte barbaro-slavo-bisericești, el poate servi spre model autorilor noștri contimpurani”[239].

Li se va alătura Ioan Alexandru, cu ceea ce am avut ocazia să cităm aici în repetate rânduri.

Mai puțin inspirat s-a dovedit însă Nicolae Iorga atunci când s-a rostit despre Cazania de la Govora și cea de la Dealu:

> „Pe când tipografia moldovenească se pregătia numai pentru lucrările ei viitoare, teascul muntean din mânăstirea Govora încheia în 1641, supt egumenul Silivestru „taha” (tachigraful), Psaltirea, care stătea de mai multă vreme în părăsire. În anul următor, meșterul Preda dădea într-un in-folio de „peste 600 de pagini”, *o nouă Cazanie*, pe care, supt controlul lui Udriște Năsturel o tălmăcise, sau, ca să zicem ca dânsul, o „scosese și primenise” din rusește, încă de la 1638 (7147), un ieromonah Silivestru, care e egumenul însuși.
>
> **Originalul ei nu poate fi decât *Cazania* lui Petru Movilă, din 1637, care e alcătuită după Omiliile lui Calist.**
>
> [...]
>
> **Lucrarea fu completată cu alte vreo sută de foi, dreasă în unele pagini, schimbată pe două sute din ele, după o lungă zăbavă, tot la Govora, fără să se spuie cine a prefăcut și adaos,** sau, dacă acel cineva e tot Silivestru, **ce l-a îndemnat să jertfească o așa de mare parte din lucrul său mai vechiu.** Lămurirea e însă, se pare, destul de ușoară și destul de puțin cinstită. Între 1642 și 1644 ieșise **Cazania** lui Varlaam, **și această carte e reprodusă în noua tipăritură munteană, și anume întreagă, afară de Viața Sfântului moldovenesc Ioan cel Nou**” [*s.n.*].

Meletie Macedoneanul, tipograful căruia i se atribuie această ispravă s-ar fi dus în Ardeal să devină ierarh, dar eșuând

> „El se întoarse la Matei Vodă, se uni cu un tipograf rus, cu un sârb, cu un croitor din Ocnele Mari și cu un al patrulea meșter, și, **în mânăstirea Dealul, unde era acum egumen Varlaam Arapul, el dădu forma cea nouă a Cazaniei lui Silivestru.** Apoi nu se mai aude de dânsul.
>
> *Cazania* lui Silivestru, n-are decât o foarte slabă însemnătate literară. Limba din ea nu e mai bună decât aceea din Cazania pe care de puțin timp o tipăriseră din nou ardelenii și pe care aceasta avea vădit ținta s-o înlocuiască. E o traducere cuvânt după cuvânt, grea de urmărit, fără ritm, fără mișcare și mlădiere, lucrarea unui om care

239 În revista „Lumina”, II, 1863, nr. 7, unde publică la rubrica *Bibliologiea, Leginda Sântei Parasceva, patroanei Eșiului de mitropolitul Varlaam.* Vezi acum Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Din Moldova („Lumina”), 1862-1863.* Ediție critică de I. Oprișan, București, Editura Vestala, 2009, p. 117.

> socotia că pentru a traduce din rusește în românește nu se cere decât să știe cineva și românește. La întrebuințarea textului Evangheliei nu se vede niciodată înrâurirea tălmăcirii străvechi. Ortografia însă rămâne aceea care se impune încă din veacul trecut” (p. 259-261).

Am citat textul din 1904 (paginile 153-155) în reeditarea sa din 1925, în care n-a intervenit nicio modificare și niciun progres, atât în eliminarea erorii de a localiza prima dată la Govora ceea ce a doua oară e arătat că s-a și petrecut la Dealu, cât și în identificarea adevăratului izvor, care avea să aștepte peste un secol de la publicarea cărții din 1904. Nu mai insistăm asupra repetării, și de către Nicolae Iorga, a erorii potrivit căreia cartea lui Varlaam este „reprodusă întreagă afară de Viața Sfântului moldovenesc Ioan cel Nou”, eroare de care nu se făcuse vinovat I.G. Sbiera cu câțiva ani în urmă.

Cât privește reproșul la adresa celor de la Dealu (în mod eronat pus pe seama celor de la Govora) că au făcut o treabă „destul de puțin cinstită”, reproș pe care-l va prelua și amplifica Giorge Pascu și Ștefan Ciobanu, **aici trebuie să ne delimităm categoric și de Nicolae Iorga și de cei ce au declarat Cazania de la Dealu o simplă „compilatură”.**

În realitate, *Evanghelia învățătoare de la Dealu* a reprezentat, la data apariției sale, un act cu o semnificație majoră: a fost întâia **unire** a Țării Românești cu Moldova **prin cultură,** unire pe care, spre deosebire de cea realizată de Mihai Viteazul în urmă cu câteva decenii, nu o va mai putea desface nimeni.

Cei care au realizat primii importanța epocală a operei mitropolitului de la Iași (dovadă că au renunțat la o bună parte din cele ce traduseseră la Govora, cum observase chiar Nicolae Iorga, și anume la textul de la Duminica Tomei până la Duminica tuturor sfinților) **au fost tocmai acești munteni. Peste 215 ani tot muntenii îl vor aduce de la Iași pe Alexandru Ioan Cuza domn și la ei acasă. În 1644 Mitropolitul Varlaam a devenit „domn” și în cultura de la sud de Milcov, cu limba sa ce atinsese cea mai înaltă treaptă a „evoluției estetice” de până atunci, cu arta sa de prozator în viețile de sfinți, și cu geniul său de tâlcuitor al Evangheliei.**

Nu o „compilațiune” ci o carte gândită așa încât să beneficieze de ceea ce se realizase în amândouă țările românești a fost tipăritura de la Dealu, și este absurd să crezi că în gestul celor ce au dat-o la lumină s-ar fi ascuns o intenție de furt, și că opera lor ar fi o „plagiatură” (s-a rostit și acest cuvânt), când mitropolitul de la Iași s-a aflat la Târgoviște chiar în acel an ca să-i împace pe voievozii învrăjbiți, iar împreună cu Udriște Năsturel, adică cu cel ce colaborase direct la traducerea și tipărirea cărții de la Govora, pregătea replica dată ofensivei calvine din Transilvania.

Pentru a nu mai lăsa loc niciunei îndoieli asupra adevăratei semnificații a gestului editorial, avea să urmeze evenimentul de o excepțională însemnătate al **primului sinod în care s-au găsit alături conducerile celor două Biserici, din Moldova și Țara Românească, spre a discuta strategia comună împotriva ofensivei eterodoxe**. De data asta nu mai există loc de discuție dacă e vorba de un *sinod*, ecumenic ori nu, sau de o simplă reuniune de teologi, ci este clar un eveniment cu acest caracter sinodal. Urmarea a fost redactarea și tipărirea, probabil chiar la Târgoviște, a *Răspunsului împotriva catehismusului calvinesc*, a doua operă importantă a teologiei ortodoxe post-bizantine, care dacă n-a dobândit celebritatea internațională a celei alcătuită de Petru Movilă și definitivată în 1642 la Iași, nu este mai puțin, pentru noi, expresia cea mai elocventă a unirii prin **cultură** și **Biserică** ce a precedat actul de la 24 ianuarie 1859.

Prin *Cazania de la Dealu*, a cărei alcătuire a fost precis percepută de Timotei Cipariu și I.G. Sbiera, dar le-a fost mai puțin clară urmașilor, după cum am văzut, s-a manifestat pentru prima oară și **solidaritatea restului culturii române cu o realizare dintr-o anumită parte a ei**. Odată găsit acest drum, pe el se vor îndrepta opt ani mai târziu juriștii care vor pune la contribuție masiv cealaltă *Carte de învățătură* din Moldova, din 1646, în redactarea *Îndreptării legii* din 1652. Istoricii vechiului drept românesc au identificat cu mult înainte de istoricii literari acest fenomen, atunci când au scris despre marea operă legislativă a lui Matei Basarab.

După tânărul Nicolae Iorga, rămas consecvent cu cele rostite în 1904, aveau să se rostească despre *Cazania de la Dealu* cei doi „clasici" ai disciplinei *istoria literaturii române vechi:* Nicolae Cartojan și Ștefan Ciobanu (la Sextil Pușcariu ea nu există, cum nu există nici *Chiriacodromionul* de la Alba Iulia).

Nicolae Cartojan, a cărui admirabilă sinteză în trei fascicole apărute din 1940 până în 1945 a fost reeditată de două ori, într-un singur volum, prima oară în 1980 și a doua oară în 1996, și-a intitulat un capitol *Literatura religioasă în epoca lui Matei Basarab*. Aici, vorbind despre *Cazania* de la Govora, are altă părere decât Nicolae Iorga: „Originalul acestei *Cazanii* este, după cum ni se spune, tradus din rusește, dar până acum n-a fost încă identificat. ***Traducerea este însă vioaie și plastică***" [*s.n.*].

„A doua Cazanie – scrie Nicolae Cartojan – apărută la mânăstirea Dealul doi ani mai târziu (1644), pe timpul egumenului Varlaam Arapul, este o retipărire a Cazaniei precedente, până la pagina 404 – poate chiar că se păstrau coalele tipărite – la care s-a adăugat apoi restul după *Cazania lui Varlaam*, apărută cu un an mai înainte la Iași **și care era mai completă, fiindcă, pe lângă predicile care dezvoltă textul pasajelor din Evanghelii citite în duminicile dintr-un an, mai cuprindea și omilii**

destinate pentru marile sărbători ale creștinismului (precum: Nașterea Sfintei Fecioare. Aflarea Sfintei Cruci, Botezul Domnului, Buna Vestire ș.a.) care nu cad obișnuit într-o duminică; precum și predici la comemorarea marilor sfinți (Sf. Nicolae, Sf. Dumitru etc.). *Cazania* de la Dealul reproduce aceste două secțiuni din urmă după Cazania moldovenească. Dar omite, după cum au observat de la Gaster încoace toți istoricii literari, Viața Sfântului Ioan cel Nou, patronul Moldovei, așezată în *Cazania lui Varlaam* la 23 aprilie. **În schimb, introduce, ceea ce nu s-a observat până acum, o omilie nouă pentru cinstirea «celor 40 de mucenici din Sevastie, la 9 martie»**" [*s.n.*].

Este tot. Dar nu este nimic greșit, găsim spus esențialul și nu găsim acuza de plagiat, cu care ne vom întâlni însă la **Ștefan Ciobanu:**

În anul 1642, în aceeași tipografie de la Govora, apare o *Evanghelie învățătoare*, „scoasă și primenită de pre limba rusească pre limba rumânească". Se arată că această operă a văzut lumina „cu osteneala și izvodirea lui Silvestru (*sic!*) ieromonah". Și aici găsim o predoslovie a lui Udriște Năsturel. Cartea are **câteva** gravuri lucrate în lemn [exact două – *n.n.*]. *Evanghelia învățătoare* cuprinde un număr de explicații la textul Evangheliei, începând cu „Duminica fariseului" și terminând cu „cea a tuturor sfinților", cu unele omisiuni în ordinea duminicilor.

Cu alte cuvinte, *Cazania de la Govora* nu conține explicații la toate duminicile și la toate sărbătorile anului, cum se obișnuiește în *Evangheliile învățătoare*. [...]

Titlul „învățăturilor" de deasupra paginilor este păstrat în slavonește. Textul propriu-zis al Evangheliilor este textul puțin modificat al textelor noastre, care se trag de la *Evangheliarul* lui Coresi din anul 1561 și care se repetă în toate *Evangheliile* noastre *învățătoare*.

Cu privire la originalul traducerii, s-a emis părerea că *Evanghelia învățătoare* de la Govora poate să fie o traducere de pe *Cazania* lui Petru Movilă (Calist), apărută la Kiev în anul 1637, sau de pe o ediție tipărită înainte de această dată. **Nici factura omiliilor tipărite la Govora și nici conținutul lor nu se aseamănă cu ale celei de la Kiev. Și această Cazanie a avut ca original un text ucrainean, care n-a fost încă identificat** [*s.n.*].

Merită o deosebită atenție o a doua *Evanghelia învățătoare,* care apare în anul 1644 în Muntenia, la mânăstirea Dealu. Tipărirea cărții, după cum se vede dintr-o notiță în limba slavă de la sfârșitul cărții, se începe la Govora și se termină la mânăstirea Dealu. Alcătuitorul cărții și conducătorul lucrărilor tipografice a fost la început Meletie Macedoneanul; cartea este terminată sub egumenia lui Varlaam de la mânăstirea Dealu. Ca tipografi sunt indicați Ivan Kunotovici, cu elevii săi, și Proca Stanciovici, Tudor Dumitrovici și Lupin Dumitrovici [din] Popești.

Conținutul voluminoasei *Evanghelii învățătoare* din anul 1644 nu este nou: alcătuitorul cărții în prima parte a ei, cum am arătat mai sus, folosește coalele tipărite în *Evanghelia învățătoare* de la Govora din anul 1642, care nu fusese terminată, **iar în a doua parte se reproduce textul *Evangheliei învățătoare* a lui Varlaam (1643),** completând prin aceasta *Cazania* din Muntenia de la 1642. **Ca să mascheze plagiatul**

vădit, alcătuitorii cărţii de la 1644 introduc unele muntenisme şi unele modificări mici în text. De asemenea, ei au avut grija să omită Viaţa Sfântului Ioan cel Nou, care era considerat ca sfânt al Moldovei.

Observăm că textul Evangheliei propriu-zise din Cazania de la 1644 diferă puţin de acela din *Cazania* lui Varlaam. Alcătuitorii introduc explicaţiile la Evanghelie după a lui Varlaam, aproape cuvânt cu cuvânt, **pe când textul Evangheliei îl împrumută din altă parte. Şi acest text însă derivă din vechea traducere românească, reprodusă** (*sic!*) **de către Coresi în anul 1561. Valoarea cărţii de la mânăstirea Dealu nu este mare, nu numai pentru motivul că aici se recurge la plagiat, ci şi pentru faptul că lucrarea aceasta este tipărită neglijent.** Ea este plină de greşeli de tipar şi are o înfăţişare cu totul inestetică (Ediţia Dan Horia Mazilu, Bucureşti, Editura Eminescu, 1989, p. 185-186). [sublinierile îmi aparţin]

În tratatul academic *Istoria literaturii române* publicat în 1964 şi reeditat în 1970 – prima şi ultima încercare de a se elabora o sinteză de către un colectiv de specialişti – găsim:

„Udrişte Năsturel a dat apoi ajutor, probabil mai mult moral, la traducerea făcută de ieromonahul Silvestru (*sic!*), din limba rusă în limba română, a *Evangheliei învăţătoare*, tipărită la Govora în 1642. Faptul e subliniat în mod special în prefaţa către cititori. O mare parte a materialului acestei *Cazanii* a fost folosit (chiar în colile originale, cu unele pagini retipărite) pentru ediţia amplificată a *Evangheliei învăţătoare*, apărută cu doi ani mai târziu (1644) la mânăstirea Dealu. Amplificarea constă, de fapt, în reproducerea continuării după *Cazania* lui Varlaam, apărută între timp la Iaşi (1641-1643). În prefaţa ediţiei din 1644, care e diferită de a ediţiei din 1642, nu se mai menţionează aportul lui Udrişte Năsturel. Aceasta ne face să credem că rolul lui Udrişte la elaborarea ediţiei întâi a fost mai mult moral (eventual bănesc). În schimb, ediţia din 1644 are, sub stema ţării o „poezie" de 6 versuri în limba română („Stihuri în stema domniei Ţărăi Româneşti neam casei băsărăbească") închinate stemei, versuri care nu sunt altceva decât un rezumat al stihurilor slavone ale lui Udrişte Năsturel apărute sub stema ţării în *Molitvelnicul* de la Câmpulung (1635) şi în *Pravila* de la Govora (1640). Rezumarea şi transpunerea în limba română a versurilor lui Udrişte se datoreşte probabil altcuiva decât acestuia. Dacă Udrişte Năsturel ar fi fost autorul versiunii româneşti, numele său ar fi fost menţionat ca atare. Limba versiunii româneşti a stihurilor e încărcată de construcţii neobişnuite în limba română, iar stilul e prin excelenţă prozaic, lipsit de supleţe" (ed. II, p. 347-348).

Mergând la cei trei deţinători mai cunoscuţi ai catedrelor sau ai cursurilor de literatură veche (după ce catedrele propriu-zise, deţinute de Nicolae Cartojan şi Ştefan Ciobanu la Bucureşti, de Dan Simonescu la Iaşi, iar la Cluj de N. Drăganu au dispărut) până în decembrie 1989, **Alexandru Piru, I.D. Lăudat** şi **Ion Rotaru**, toţi semnatari de sinteze consacrate materiei, nu găsim nimic nou, afară de variante în erori.

Pentru **Alexandru Piru**, vorbind despre Varlaam,

„*Cartea românească de învăţătură – dumenecele preste an şi la praznice împărăteşti şi la svenţi mari* a fost foarte răspândită, timp de mai bine de un secol de la tipărirea ei. *Cazania* apărută în Ţara Românească la mânăstirea Dealu (1644), pe timpul lui Varlaam Arapul, reproduce aproape în întregime (minus *Viaţa Sfântului Ioan cel Nou*) partea a doua a *Cazaniei* de la Iaşi, iar *Chiriacodromionul* de la Bălgrad, din 1699 **nu este decât o reeditare** [*s.n.*] a *Cărţii româneşti de învăţătură*.

La Bucureşti, *Cazania lui Varlaam* s-a reeditat în 1732, 1765 şi 1768, fiind multă vreme modelul de omiletică al clerului românesc" (*Istoria literaturii române de la origini până la 1830*, Bucureşti, Editura ştiinţifică şi enciclopedică, 1977, p. 80).

În realitate, la Bucureşti nu s-a reeditat *Cazania lui Varlaam* decât parţial, în ediţie şcolară, în 1894 şi integral în 1943, de Fundaţia regală (ediţia J. Byck) iar acum în ediţia de faţă. S-a reeditat în realitate *Chiriacodromionul* de la Alba Iulia, iar ce este acesta vom vedea ceva mai departe.

Despre *Cazania de la Govora* din 1642 găsim doar atât, *la cele scrise despre Udrişte Năsturel*:

„A colaborat apoi, venit în al «unsprezecelea ceas», cu ieromonahul Silvestru (*sic!*) la traducerea unei Cazanii (*Evanghelia învăţătoare*) tipărită la Govora în 1642 (cu un an înainte de *Cazania* lui Varlaam). Contribuţia lui Udrişte Năsturel e arătată în predoslovie (urmează citatul).

Traducerea nu este inferioară celei a lui Varlaam. [s.n.] Iată, de pildă, cum e înfăţişată cunoscuta scenă a judecăţii de apoi" (urmează citatul) (p. 53).

Cazania de la Dealu nu este amintită în niciun fel, iar despre *Chiriacodromionul* de la Alba Iulia nu mai găsim nimic în plus faţă de ce am citat.

I.D. Lăudat are un capitol intitulat *Cultura românească în prima jumătate a veacului al XVII-lea în Ţara Românească. Contribuţia lui Udrişte Năsturel*, în care găsim aceste rânduri despre cele două *Cazanii*, de la Govora şi de la Dealu:

„În 1642 iese din tipografia de la Govora o *Evanghelie învăţătoare* (*Cazanie*), tradusă din ruseşte în româneşte de ieromonahul Silivestru. Din predoslovia acesteia, scrisă de Udrişte Năsturel, înţelegem că sprijinul în traducerea acestei Cazanii este mai mult moral. Nu este o Cazanie completă, fiindcă nu are predici pentru toate duminicile şi sărbătorile anului. **Textul ucrainean după care s-a făcut această traducere nu s-a identificat.**

În 1644, iese din tipografia de la mânăstirea Dealu o nouă *Evanghelie învăţătoare* menită să completeze lipsurile celei din 1642. De aceea, în această carte se reproduce textul *Evangheliei învăţătoare* din 1642 şi se completează lipsurile cu Cazaniii luate din „Cartea românească" a lui Varlaam, apărută la Iaşi, în 1643. În prefaţa ediţiei acesteia nu se mai menţionează ajutorul lui Udrişte Năsturel.

În schimb, se tipăresc în fruntea cărţii 6 stihuri închinate stemei Ţării Româneşti

care sunt rezumatul versurilor lui Udriște Năsturel tipărite în fruntea *Molitvenicului* din 1635 și al *Pravilei* de la Govora din 1640. Versurile respective sunt lipsite de orice valoare literară" (*Istoria literaturii române vechi*. Partea I, București, Editura de stat didactică și pedagogică, 1962, p. 140-141).

Pentru **Ion Rotaru,** care a deținut cursul de *Istoria literaturii române vechi* după Alexandru Piru până la Revoluția din decembrie 1989, când a fost alungat de la catedră de studenți și înlocuit de Dan Horia Mazilu (cel ce avea să redea disciplinei la Universitatea din București prestigiul și altitudinea la care fusese ridicată cândva de Nicolae Cartojan și de Ștefan Ciobanu), atât *Cazania* de la Govora cât și cea de la Dealu și *Chiriacodromionul* de la Alba Iulia **nu au ce căuta într-o** *Istorie a literaturii române de la origini până în prezent*[240]!

În volumul *Literatura română veche,* publicat în 1981 de Editura didactică și pedagogică și reprezentând principala justificare a prezenței sale la catedra de unde predaseră mari înaintași, constatăm cu legitimă surpriză aceleași omisiuni. Textul de aici va fi de fapt preluat în sinteza citată, dar cu o literă infernal de mică. Cititorul ambelor volume nu află că a existat vreodată *Cazania* de la Govora decât într-un pasaj din textul despre Varlaam unde este citată în rând cu *Cazania* lui Coresi din 1581. Dar despre cea de la Dealu nu se amintește nici măcar spre a spune că a reprodus-o în parte pe a lui Varlaam!

Dan Horia Mazilu ne-a lăsat în locul unei sinteze de tipul „clasic" de felul celor elaborate de Nicolae Iorga, Nicolae Cartojan și Ștefan Ciobanu și urmat de toți cei citați mai înainte, trei masive volume intitulate *Recitind literatura română veche*[241] care au fost după aceea rezumate într-un volum intitulat *Recitind literatura română veche. Compendiu.* Grila prin care se face această „recitire" înnoitoare **nu i-a dat însă ocazia să întâlnească aceste cărți,** și în consecință, dacă opera Mitropolitului Varlaam s-a bucurat din partea lui Dan Horia Mazilu de contribuții esențiale, nu același lucru se poate spune despre celelalte două cărți de care ne ocupăm aici.

* * *

Numitorul comun pentru tot ceea ce am citat din întreaga noastră istoriografie literară privitor la „Cazania de la Dealu" este absența desăvârșită a unei constatări esențiale, care se impune însă oricui își dă osteneala să citească atât cele ce stau scrise pe coperta cărții cât și în *predoslovia* editată în 1903 de Ion Bianu și Nerva Hodoș în monumentala lor *Bibliografia românească veche,*

240 Vezi volumul cu acest titlu apărut la *Tempus Dacoromania Comterra. O editură dacoromânească pentru timpul dumneavoastră,* București, 2006.

241 Cele trei volume au apărut la Editura Universității din București (1, în 1994, 2 în 1998 și 3 în 2000) iar compendiul de 416 pagini în 2004, la editura Ager.

volumul I, paginile 145-146. Anume, **că este întâia carte din cultura noastră pusă sub egida Bisericii Ortodoxe Române ca INSTITUȚIE, reprezentată în integralitatea ei din acel moment în Țara Românească: mitropolitul și cei doi episcopi, de la Râmnic (Răvnițki) și de la Buzău (Buzevski).**

I se acorda astfel acestei cărți o importanță și o autoritate de care nu avusese parte nicio altă tipăritura până atunci. Domnia, Biserica și întreaga „clasă politică" a momentului stau alături în promovarea unui monument al culturii scrise, titlul cărții fiind:

„***Evanghelie învățătoare*** *duminicelor preste tot anul și la praznice domnești, și la sfinți mari aleși.*

Cu porunca și cu cheltuiala prealuminatului creștin Matei Basarab Voevod domn și biruitoriu a toată Țara Rumânească.

Și cu nevoința Sfințitului kir Theofil mitropolitul a toată Țara Rumânească.

Tipăritu-s-au întru dumnezeiasca lavră ce se chiamă monastirea Deal, care iaste hramul Sfântului Nicolae. Vă leat 7153 ѡ(т) рож Хв҃о а҃хмд мс҃цъ се҃п в҃ дн҃и" [de la nașterea lui Hristos 1642, luna septembrie ziua 2].

În frunte avem de-a face cu un veritabil manifest:

„Cu voia părintelui, și cu demnarea fiiului, și cu săvârșitul Duhului Sfânt, prealuminat întru derept slăvitor și credincios întru părintele nenăscut, și întru fiiul de la părintele născut năinte de toți veci, și întru D[u]hul Sf[â]nt de la părintele purcezător Sf[â]nta Troiță, unul adeverit D[u]mnezeu ziditor și făcător tuturor văzutelor și nevăzutelor.

CREȘTINUL MATEI BASARAB VOEVOD,

Cu mila și cu darul lui D[u]mnezeu biruitor a toată Țara Rumunească,

Împreună cu blagoslovenie și cu nevoința prea sfințitului mitropolit Kyr Theofil. Și iubitori de Hs. Episcop[i] Kyr Ignatie Răvnițki și Ștefan episcop Buzevski.

Cu tot svatul cinstiți boiari mare și mici de la D[u]mnezeu și izbăvitoriul nostru Is. Hs. care nu se [sic! pentru *ni s-a*] îndurat dentru mila lui de **ne-au dăruit dar ca acesta, carte pre limba rumunească** [*s.n.*] și pre dinsa cetiți, pre noi pomeniți întru ruga voastră, nu ne uitați pururea și întru veci de veci. Amin."

Sub această adresare solemnă care în mod evident imită și se inspiră din cea a lui Vasile Lupu, **dar aici nu mai este domnul singur, ci împreună cu întreaga ierarhie și cu boierii „mari și mici"**, tipograful a tras un șir de brăduți care a despărțit-o de predoslovia propriu-zisă, a cărei tipărire începe chiar dedesubt, cu o mare inițială color, cum fusese tipărit și numele domnului.

Lectura ne dezvăluie cu ușurință că este o „prelucrare" a celei cu care Mitropolitul Varlaam însoțise cartea sa în urmă cu un an (dar lipsită de geniul mânuirii nemuritoare a cuvintelor) **ceea ce echivala cu o recunoaștere din partea tuturor a valorii acestei predoslovii, consacrând astfel în autor mintea**

cea mai strălucită a întregii Biserici româneşti din momentul respectiv. Aceea care formulase cel mai adânc şi cel mai bine rostul unei asemenea cărţi pentru îndreptarea şi călăuzirea credincioşilor potrivit învăţăturii Evangheliei.

Iată, în întregime, această variantă muntenească a ceea ce în varianta originală se află în fruntea ediţiei de faţă:

> „Cădea-se-ră, cum zice marele Zlatoust în predosloviele tălcovanie Evangheliei lui Matei, cum se nu rămăne neamul omenesc, ave ajutoriul scripturilor, ce se poată petrece cu minte şi înţelepţeşte fără de ajutoriul şi fără învăţătura scripturilor, cădea-s-ară să facem şi fără scriptură acele ce zic scripturile şi legile, şi se arătăm întru inima noastră legea scrisă şi se avem lege feri şi înţelepciunea feri, care ne-o au dat D[u]mnezeu de întru început, că au zidit D[u]mnezeu pre om, şi l-au podobit cu tot feliul de înţelepciune, şi l-au făcut foarte înţelept, cum grăiaşte prorocul D[a]vid, de zice: puţin oarece iaste mai mic omul de înger, căci moare iară fără dăscăliia scripturilor şi fără de învăţătura lor. Iară deca vreme ce acel dar de întăiu şi acel bine l-am pierdut cu călcare întru atâta nenoroc, ca să avem ajutori den scriptură, cu care scriptură ne învăţăm şi ne ajutorim ca să putem ajunge întra acea destoinicie dentâiu care o au avut omul acel dentâiu în raiu până nu căzuse, şi pentru aceia au socotit D[u]mnezeu acest al doelea ajutoriul al scripturilor însă aflat, şi se-a dat noao. Iară noi, stricăndu-ni-se chipzuialele şi cugetele şi fiind daţi relelor den tinereţele noastre, nici acest bine nu l-am primit nice-l priimim spre binele nostru, căce unii deîn noi n-au nice de leac meşteşugul scripturilor, şi sănt ca o corabie fără de cărmă în mijlocul mării, şi trage încoaci şi încolo ca pre neşte orbi şi cia de apoi se afunda. Alţi au meşteşugul scripturilor, iară nu fac cele ce zic scripturile, şi aşa au nevoe a se afunda şi aceia, avănd lumina în mână. Alţii iarăşi cetesc scripturile iară nu înţeleg ce zic, şi se potrivesc, cu cela ce ţine miiarea în mănă, iară dulceaţa mierii nu-l precepă, sau ca unul ce ţine lumină aprinsă în măna şi ochi n-are să vază să îmble nepoticnindu-se, şi de acest fel iaste acum neamul nostru mai tot. Şi încă ce e mai rău, că numai înşişi nu înţeleg, ce de se şi afla cineva a înţelege nu le place lor, mai vărtos aceia ce le-ară trebui să fie lumină se luminează pre alţi, şi se poveţească la locul odihnii, cum am zice să-i înveţe în toate zilele, ei pregetă şi n-au grijă de spăseniia omenilor, cărora le sănt sufletele în mănile lor. Această văzând noi în vremea aceastea am făcut ceste căzanie preste tot anul ce se zici dumenecele a tot anului, cătră care îndeamnă pre fiecene, să o primească, măcar poţin, căce şi puţinul bine iaste de folos, iară şi puţinelul rău iaste vătămătura sufletească, iară puţinelul bine iaste de lauda şi de spăsenie sufletescă. De ce pentru aceia şi voi toţi căţi veţi nimeri aceste căzanie, schimbaţi-vă mintea acea rea care ţineţi, şi să iubiţi învăţătura, şi pre aciasta carte, cetind întru ruga voastră pre Domnul pomeniţi şi nu uitareţi şi fiţi sănătoşi. Amin."
> [După I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, vol. I, p. 145-146]

Faptul că imediat după apariţia sa *Cartea românească de învăţătură* a putut avea un impact atât de mare în realitatea românească a vremii ne dă măsura a ceea ce reuşise să realizeze Mitropolitul Varlaam folosind izvoarele cele mai importante care-i stătuseră la dispoziţie, dar retopindu-le cu geniul său şi

făcând să se nască o operă capabilă să determine la rândul ei această alcătuire a cărturarilor vecini, care nu era o „compilatură" ci **o iniţiativă majoră, în care au ţinut să se arate implicaţi toţi factorii ce deţineau atât puterea spirituală cât şi pe cea lumească.**

Cazania de la Govora fusese „premenită" de pre limba rusească pre limba rumânească „cu voia şi cheltuiala creştinului domn Matei Basarab Voevod, iară cu osteneala şi izvodirea lui Silivestru ermonah", deci era vorba de *o traducere*, prezentată ca atare şi pusă sub semnul „voiei şi cheltuielii" domnului, dar atât. Nu avem în niciun fel sugerat caracterul solemn, excepţional, al actului de cultură ce se înfăptuia de altfel numai pe jumătate, deoarece deşi în titlu se citea *Evanghelie învăţătoare sau Cazanie preste duminicile anului şi la praznice* g[os] p[odisk] *şi la alţi sfinţi mari*, înăuntru nu se găseau decât predicile până la Dumineca Tuturor Sfinţilor.

Predoslovia, la rândul ei, amintea abia în cuprinsul ei, şi după ce fixa clar rostul cărţii de a servi la apărarea Ortodoxiei în faţa celor eretici şi celor ademeniţi de aceştia, că „după aceasta cu porunca şi cu voia luminatului domn Matei Basarab şi cu blagoslovia preasfinţitului mitropolit kyr Theofil împreună cu sfinţii şi iubitorii de Hristos, arhiepiscop kyr Ignatie Răvnicevski, kyr Ştefan Buzevski şi cu sfatul cinstiţilor boiari ai Ţăriei Rumâneşti, dentru carii mai vârtos purtătoriu de grijă Uril Năsturel predoslov, leat 7147 [= 1639].

Numele lui „Uriil Năsturel predoslov" era scris cu litere mari, singur pe un rând, iar data de зрмз este pusă, tot cu litere mari sub acest nume. Dar după aceea urmează încă două pagini şi jumătate de text, ceea ce ne face să presupunem că predoslovia se oprea iniţial aici, în forma scrisă de Udrişte Năsturel, şi fusese gata în 1639. Restul a fost adăugat de Silivestru, atunci când s-a terminat pregătirea de tipar, cartea purtând pe copertă data „de la facerea lumii 7251, luna septembrie ziua 28" fără anul naşterii Domnului. Silivestru pare a fi şi cel ce a redactat fraza „şi cu sfatul cinstiţilor boiari ai Ţărei Rumâneşti **dentru carii mai vârtos purtătoriu de grijă Uriil Năsturel predoslov**".

Se vorbeşte numai de „blagoslovenia" mitropolitului şi episcopilor, numele celui dintâi nefigurând în titlu ca iniţiator. Este deci vorba de o acţiune locală, desigur nu fără posibilul îndemn al Mitropolitului Teofil, căruia de altfel i-a fost înmânat chiar exemplarul aflat acum în Biblioteca Academiei Române şi pe care avem autograful său.

Nu de o „compilatură" a fost deci vorba atunci când s-a alcătuit cartea de la Dealu, ci de dorinţa de a realiza şi în Ţara Românească ceva asemănător cu ce se făcuse la Iaşi, ceea ce nu era posibil decât folosind tocmai cartea patronată de Vasile Lupu şi alcătuită de Mitropolitul Varlaam.

Nu trebuie să pierdem din vedere că deși eclipsat de marele său contemporan moldovean, Mitropolitul Teofil a fost exact omologul său muntean. A fost la sud de Carpați **promotorul limbii române în Biserică și în cultură în locul celei slavone**. În calitate de episcop al Râmnicului **el a provocat prima istorie universală în românește și cea dintâi creație istoriografică în limba română precis datată: 1620**.

Când a fost scrisă *Istoria lui Mihai Vodă sân Pătrașcu Vodă*, cu care începe **literatura de limbă românească**, nu putem spune cu exactitate, deși cu siguranță ea a precedat cronica universală a lui Mihail Moxa. Nici autorul ei nu ne este cunoscut, fiind numai presupus Teodosie Rudeanu. Aici avem însăși mărturia autorului, consemnată în epilogul la prima parte a operei sale:

> „**Și iaste zisa sfinției tale, o preaînțelepte părinte, chir** Theofil, **episcopul de Ribnic!** Iată și eu, robul sfinției tale, mai mult și mai apoi de toți ticălosul călugărul Moxa Mihail, câtu mi-a fost știința și m-am preceput, eu am nevoit, de-am scris.
>
> Deci să punem și noi odihnă condeiului, ca un trăgătoriu vânsla, că oare cum jeluiește cine e pre mare să vază pristaniște, așa și scriitoriul păzește să vază svârșitul. Deci să punem și noi negoțul corabiei noastre să stea în vadul pescarilor!
>
> Cându au făcut pescarii vad de odihnă furtunilor, el au fost 5555 [47 e.n], iară când am sosit eu la acest vad, el au fost numărul ailor 7129 [1620], în luna lu septembrie”[242].

Nuanța introdusă de Moses Gaster vorbind despre tipăritura de la Câmpulung din 1642, că aceasta este **aproape** cea dintâi carte românească ce s-a tipărit în Muntenia era cât se poate de adevărată, întrucât **cea dintâi** a fost, în 1640, ***Pravila „de la Govora"*** cu titlul:

> „*Pravila. Aceasta este direptătoriu de lege.* Tocmeala Sfinților Apostoli, tocmite de 7 săboare, cătră aceasta și a prea cuvioșilor părinți învățătorilor lumii.
>
> Tipăritu-s-au în tipografia i prealuminatului domn
> IO MATΘEI
> Basarabă Voevodă a toată
> Țara Ungrovlahiei
> În mănăstirea Govora.
> Vă leato ζρ̃мѳ (7249) iară de
> la nașterea lui Hristos 1640”.

Această **primă tipăritură în limba română apărută în afara Transilvaniei** este însoțită de stema țării și de 12 stihuri la stemă, în slavonește, semnată Uriil

[242] Mihail Moxa, *Cronica universală*. Ediție critică, însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, București, Editura Minerva, 1989, p. 203. În nota 5: „Aluzie la naufragiul pe tărâmul Maltei al corăbierilor care duceau pe Pavel, legat în lanțuri, spre Roma, (Faptele Apostolilor, XXVII).

Năsturel cu **ot Fierăști** (ѡф). Alături de ea avem însă ***Predoslovia către toți nastavnicii Sfintei Biserici***, în românește, și ea este semnată de Teofil, acum „cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit a toată Țara Românească”.

Parcă spre a ne dovedi că era conștient **de reluarea la sud de Carpați, după 58 de ani, a ceea ce se oprise în spațiul intracarpatic odată cu *Palia de la Orăștie* scoasă de Șerban Coresi în 1582**, Mitropolitul Teofil își începea predoslovia la fel ca diaconul Coresi celebrul său „manifest” pentru limba românească, tipărit în chip de epilog al *Psaltirii* românești din 1570. În continuare s-a folosit de un text al lui Petru Movilă, spre a ne da încă o mărturie despre cât de importantă a fost prezența acestuia în toată viața culturală și religioasă a compatrioților săi. Dar absolut tot ceea ce se dovedește tradus putea fi tot atât de bine ieșit din pana sa, după cum din această pană a izvorât **limba română** care se ridică la înălțimea celei din cartea vlădicii Varlaam:

> „**Socotit-am că mai toate limbile au carte pre limba lor, cu acei cugetai și eu, robul Domnului meu Is. Hs., să scot această carte, anume pravilă pre limba rumânească sfințiilor voastre, frați duhovnici rumânești, carii sunteți păstori oilor celor cuvântătoare a turmei lui Hristos**, care are întru sine multe feliuri de vindecări sufletelor creștinești celor ce sânt rănite cu păcate, însă mai vrâtos și cale la înpărăția ceriului.
>
> Însă mă rog sfințiilor voastre cu mare milă, la care mână va cădea această sfântă carte, acela să aibă a o ține în mare cinste și să se învețe dentru ia în taină cum va vindeca sufletele oamenilor de păcate. Iară întru mână de mirean să nu se dea, nici la mascărici să nu fie tocmelele Sfinților Apostoli și a Sfinților Părinți batjocurite. Că apoi milostva ta veri da samă, frate duhovnice! Eu nu voi avea treabă.
>
> Cela ce primește gândurile omenești datori iaste întru scriptură învățat a fi, să se oprească de pohte, smerit și cu lucrure bune. Pre tot ciasul să se roage lui Dumnezeu, ca să-i dea cuvânt de înțelepciune, ca să îndirepteze pre ceia ce scapă cătră dânsul. Iară într-alt chip însuși datoriu iaste a posti miercuri și vinere prespre tot anul, cum poruncesc sfintele și dumnezeeștile pravile, cum de carele va avea însuși să o dea și altora a face. Iară de va fi însuși neștiutoriu și nepostnic, cum va învăța pre alții a face lucrare bune? Și cine e neînțelept va asculta pre el de carele va grăi, văzând pre el fără tocmală și bețiv și învățând pre alții să nu se îmbete, sau alt vreun lucru bun a petrece, care singur nu au făcut.
>
> Ochii de urechi grăiaște scriptura, cu aceia socotește-te, o duhovnice, pentru ce că de va peri numai o oae pentru negrija ta, dentru mânile tale se va căuta.
>
> Deprinde ce zice Sfântul Ioan Zlataust la deanie [Faptele Apostolilor – *n.n.*] în a treia нравооучéнїє [învățătură morală], aciasta grăiaște: de se va delunga numai unul de taine necuminecat, au nu au oborut toată spăsenia sa, episcopul sau popa că sufletul iaste de operire atâta deșertăciune are, cât nice un cuvânt nu poate pune înainte, ce cu socotință și cu iubire de trudă slujirea și lucrul lui Dumnezeu iaste a face. Că grăiaște Scriptura proclet cela ce face lucrul Domnului cu negrijtă. Iară marele Vasilie grăiaște: Socotește să nu te teme de om întru căderea lui, ca să nu dai

pre fiul lui Dumnezeu întru mâinile celor nedestoinici, ca să nu te ruşinezi de cineva de marii pământului, nice de însuşi cela ce poartă stemă să nu cumineci. Că pravilele dumnezeeşti nu lasă pre cei nedestoinici să se cuminece, carii se socotesc ca păgânii. Iară să nu se vor întoarce, amar acelora şi celora ce cuminecă pre ei. Socoteşte zice, eu treabă n-am, tu veri vedea acestea de veri păzi. Însă cu socotinţă şi cu tocmală. Ce mai nainte învăţăturile bisericii neclintite să le păzeşti, mântui-veri şi pre tine şi pre ceia ce te vor asculta.

ŞTIUT SĂ FIE

Cine va îndrăzni a primi cugetele şi ispovedaniile fără învăţătura episcopului acelui loc, acela pedeapsa pravilelor va primi, ca un călcătoriu a dumnezeeştilor pravile. Că nu numai pre sine s-au pierdut, ce şi câţi s-au ispovedit la el, neispovediţi sânt. Şi cât au legat şi dezlegat, neîndreptată sânt, după a 6-a pravilă a Săborului de Carthagenu şi după 43 aceluiaşi săbor".

La sfârşitul ediţiei Academiei Române din 1884, pe care o datorăm lui Alexandru Odobescu deşi nu a semnat-o[243], sunt date traducerile textelor în slavonă aflate în cuprinsul tipăriturii. Prima traducere este a versurilor la stemă semnate de Udrişte Năsturel:

„Faţa aceasta drept stemă, pasăre corb poartă,
Pe d-asupra al căruia sbor, coroană acum atârnă;
El arată pre al unei case prealuminate şi prea antice,
Pre al casei neamului Basarab preaviteazul.
Bărbat cu sceptru ce nu fără spor pe tron se vede
Ale lui vitejii biruitoare al multora auzu minunată.
Deci tronul, înălţimea acestei case învederează,
Şi sceptrul a lui vitejie curată înfăţişează.
Sub dânsul oricărui pământean e pacinică vieţuirea
Nu lăsa să se răsipească, Doamne, în perire
A lor coroană, ci ea să nu aibă curmare,
Iar al corbului pept să fie pururi ferit.
Uriil Năsturel (din Fiereşti)"

La textul slavon reprodus pe coloana a 4-a:

„Din ordinul prealuminatului domn Iѡ Matheiu Basarab Voevod şi cu binecuvântarea preasfinţitului arhiepiscop Theofil, din mila lui Dumnezeu mitropolit al

[243] *Pravila bisericească numită cea mică, tipărită mai întâiu la 1640, în mânăstirea Govora.* Publicată acum în transcripţiune cu litere de Academia Română, Bucureşti, Tipografia Academiei Române, 1884. Vezi G. Mihăilă, *Alexandru Odobescu - editor de literatură română veche*, în „Viaţa românească", LXXX, 1986, nr. 1, p. 482, reprodus în volumul *Scriitori şi filologi români (secolele XVI-XX)*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2005, p. 111-119: *Ediţia Pravilei de la Govora, difuzarea celor trei volume fără numele editorului.* Se menţionează că „la foarte scurt timp, ediţia Alexandru Odobescu (dar fără numele lui) a fost reprodusă integral inclusiv *Nota preliminară* şi *Traducţiunile* de la sfârşit în *Colecţiune de legiuirile României vechi şi noi*... de Ioan M. Bujoreanu, vol. III, Partea I, Bucureşti, Tipografia Academiei Române (Laboratorii români), p. 83-133 şi într-un volum aparte.

toatei ţării Ungro-Vlahiei, s-a tipărit această carte numită Pravilă, de mine cel mai umilit dintre preoţi, Meletie Macedoneanul, egumenul comunităţii vieţuitorilor din monastirea Govora, hramul Adormirei Preacinstitei Născătoare de Dumnezeu.

De aceia vă rog, cititorilor acestei cărţi, de va fi ceva greşit, cu a duhului blândeţe să îndreptaţi şi pe noi toţi ostenitorii aceştia să binecuvântaţi, iar să nu blestemaţi. Căci nu a scris înger ci mână supusă greşelii şi de lut".

În sfârşit, a treia, tipărită în original pe coloana 174:

„Cu voia Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu îndeplinirea Sfântului Duh, această carte a prescris-o de pe slavonă în limba românească Mihail Moxalie şi după aceia din ordinul şi cu cheltuiala prealuminatului domn Io Mathei Basarab Voevod şi cu binecuvântarea preasfinţitului arhiepiscop kir Teofil [citit greşit de traducător: Theofan] mitropolit a toată ţara Ungro Vlahiei, ostenindu-mă întru aceasta eu ieromonahul Ştefan din Ohrida şi am tipărit această carte.

S-a început a se scrie când a fost anul 7149 iar de la naşterea lui Hristor 1640. În lunea primei săptămâni[244] a Sfântului Post şi s-a sfârşit în lunea celei de a şaptea săptămâni a postului în acelaşi an.

Drept aceia rog pre cititori dacă ceva greşit veţi afla, să îndreptaţi, iar pe cel ce a scris acest izvod cu iertare să-l învredniciţi, şi pre noi cei ce am tipărit aceasta să nu ne blestemaţi."

Aşadar, anul 1640 este anul-hotar de la care începe istoria cărţii de limba românească pe versantul sudic al Carpaţilor[245], 58 de ani după ultima carte cunoscută să fi apărut în Transilvania şi cu trei ani înainte de apariţia *Cărţii româneşti de învăţătură* la Iaşi. Dar curentul în favoarea limbii române pentru redactarea textelor de trebuinţă în Biserică este cu câteva decenii mai vechi.

După cum cel mai vechi text în limba română ajuns până la noi este scrisoarea lui Neacşu din Câmpulung din 1521, **cel mai vechi document în limba română privind viaţa Bisericii este cel redactat de Anastasie Crimca şi emis în 20 septembrie 1626, sub semnătură, de domnul Moldovei Miron Barnovski Movilă (1626-1629 şi 1633)**[246].

Dând în sinteza sa capitală şirul a nu mai puţin de zece domni care s-au perindat pe tronul Moldovei în mai puţin de două decenii după moartea lui Ieremia Movilă la 30 iunie 1606, cel mai important istoric al Bisericii Ortodoxe Române observa că „În ciuda faptului că au fost aşa de multe schimbări

[244] Tradus greşit *săptămâna* cu *duminica* încât a ieşit „luni în întâia duminică a Sfântului Post". A doua oară corect.

[245] Despre această carte vezi mai ales Nicolae V. Dură, *350 de ani de la apariţia Pravilei de la Govora. Contribuţii privind identitatea izvoarelor*, în „Altarul Banatului". Serie nouă, I, (40), 1990, aprilie, p. 58-69 (cu trimiteri la bibliografia anterioară).

[246] A fost descoperit la Mănăstirea Suceviţa, publicat în transcriere şi însoţit cu un excelent facsimil de V.A. Urechia în comunicarea ţinută la Academia Română la 11 noiembrie 1888: *Document referitor la limba românească*, în „Analele Academiei Române", Seria II, Tomul X, 1887-1888, Memoriile Secţiunii Istorice, Bucureşti, 1889, p. 251-263 şi facsimil.

de domnie, scaunul mitropolitan de la Suceava a fost ocupat pentru o lungă perioadă de timp – cu o scurtă întrerupere – de un singur ierarh: mitropolitul Anastasie Crimca sau Crimovici, care i-a urmat lui Teodosie Barbovschi"[247].

Este, de fapt, debutul unui lung proces, de importanță capitală pentru dăinuirea poporului român și continuitatea culturii sale în condiții istorice din ce în ce mai grele: **trecerea Bisericii Ortodoxe pe primul plan al existenței noastre în timp**.

În condițiile în care suzeranitatea otomană devine din ce în ce mai autoritară și marja de acțiune a domnilor tot mai îngustă, ajungându-se la situația în care s-a putut vorbi de un „regim fanariot" înainte chiar de înlocuirea domnilor „pământeni" cu funcționari ai Porții Otomane (puși spre a garanta securitatea stăpânirii acesteia în fața noilor puteri concurente de la apus și răsărit), **Biserica devine realitatea fundamentală**, beneficiind de un statut ce-i va garanta funcția *națională* chiar și atunci când i se vor trimite din Fanar numeroși ierarhi greci.

Cele mai mari figuri ale secolului al XVII-lea românesc nu mai sunt personalitățile politice, ca în veacul precedent, ci oamenii Bisericii. Matei Basarab, Vasile Lupu, Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, singurii domni care se apropie de imaginea marilor înaintași, **vor rămâne în istorie numai prin ceea ce au reușit să facă în folosul a două realități fundamentale: Biserica** și **cultura** aceasta din urmă în cea mai mare parte concentrată în Biserică.

Energia națională și forța creatoare a nației se trag în această albie, întrucât singura modalitate de afirmare *în istorie,* unde strălucisеră Mircea cel Mare, Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, rămăsese acum doar îndemânarea politică în a continua o existență creatoare în planul culturii și artei, în primul rând **în** și **prin** Biserică.

Domnia lui Matei Basarab a rămas ca a ***celui mai mare ctitor* din întreaga noastră istorie** și a unui promotor prin excelență al culturii bisericești. A lui Vasile Lupu ar fi rămas doar un șir de catastrofale eșecuri, terminat de altfel tragic prin alungarea de pe tron și moartea în condiții tenebroase la Istanbul, dacă nu ar străluci prin actele sale de urmaș al bazileilor bizantini în ocrotirea Patriarhiei ecumenice, prin Sinodul de la Iași, care a definitivat și aprobat *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă, prin Colegiul întemeiat, prin dobândirea moaștelor Sfintei Paraschiva, prin ridicarea minunii de la Trei Ierarhi, și mai presus de toate, prin sprijinirea operei de cărturar a Mitropolitului Varlaam.

După Vasile Lupu, în Moldova nu va mai exista nicio mare personalitate politică până la instalarea fanariotului **Nicolae Mavrocordat**. Toate marile figuri

[247] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* vol. 2, București, 1981, p. 5.

sunt de **cărturari**, bisericești și laici. Aceștia îi continuau pe înaintașii Anastasie Crimca și Varlaam: Mitropolitul Dosoftei, cronicarii Grigore Ureche, Miron Costin și fiul său Nicolae, teologul laic Nicolae Spătarul și Ceahlăul întregului relief spiritual moldovean, Dimitrie Cantemir.

În Țara Românească vor mai fi **Șerban Cantacuzino** și **Constantin Brâncoveanu**, cei obligați să pășească pe marginile de prăpastie căscate de istoria în curs și căzând în cele din urmă în ele, fiecare în felul său și amândoi împinși chiar de cei mai apropiați ai lor! Dar și de la ei tot ce ne-a rămas ține de aceeași zonă a culturii și artei, în primul rând bisericești, operă în care au fost secondați de un șir de ierarhi străluciți și de mari cărturari bisericești peste care s-a ridicat omologul marelui moldovean Dosoftei, **Mitropolitul Antim Ivireanul**.

Cu **Anastasie Crimca**, acest ultim mare reprezentant al unei tradiții care-și avusese începutul cu Gavriil Uric la mânăstirea Neamțu, pe vremea lui Alexandru cel Bun, și al doilea excepțional miniaturist ce-i face pereche celui din veacul al XV-lea, se inaugurează noua eră de care am vorbit. Lui i-a fost dat să fie și întâiul ierarh care a binecuvântat *limba română*, de data asta în Biserica Ortodoxă din Moldova și nu în spațiul guvernat de eterodoxia reformată.

Nu întâmplător actul de care vorbim este **primul regulament românesc al vieții monahale,** adică destinat celei mai vitale părți din Biserică până atunci, aceleia căreia i se datorase tot ceea ce realizase Biserica noastră la est și sud de Carpați. În arcul intracarpatic însă, toate numele ilustre sunt ale **preoțimii de mir**, de la sate și orașe: *popa* Grigore din Măhaci, *popa* Ion Românu din Sânpetru, *popa* Bratu, *popa* Iane și *popa* Mihai amintiți de Coresi în 1581. Coresi însuși cel venit de la Târgoviște, a fost și a rămas „diaconul". Abia **Mitropolitul Simion Ștefan** de la Alba Iulia este primul mare nume de ierarh ce se rânduiește lângă al marilor contemporani din Moldova și Țara Românească.

Este de aceea cu atât mai important să constatăm că **odată cu Mitropolitul Teofil al Țării Românești sunt luați în grijă și la sud de Carpați componenții acelei adevărate armate ce mânuia zi de zi „sabia duhului", în apărarea sufletului creștin și binecredincios al poporului întreg.** Al doilea text în limba română pe care ni-l oferă cultura noastră eclezială ține de instruirea acestei armate, căreia istoria avea să-i sporească mereu rolul, până în epoca noastră, când el devine literalmente decisiv.

Prima **carte** – și nu doar un document – în limba română, și primul text **tipărit**, nu așternut pe hârtie de grămătic, este deci o carte menită să-i ajute pe **preoții de mir** în călăuzirea și zidirea sufletească a celor păstoriți, a „oilor cuvântătoare". Este și primul document de limbă românească **semnat de un ierarh**, nu de un domn.

Avem de aceea toate motivele să credem că și în traducerea și tipărirea *Cazaniei de la Govora*, doi ani mai târziu, au fost implicați atât mitropolitul cât și cei doi ierarhi, chiar dacă nu au apărut în prim-plan.

Cartea de la Govora era de fapt completarea celei dintâi. Ea viza ridicarea cultural-religioasă a celor cărora li se adresase mai întâi ca duhovnici și întărirea lor în Ortodoxie în fața prozelitismului eterodox. Iar faptul că mitropolitul a primit un exemplar din această lucrare dusă la capăt de data asta de Silivestru, nu de Mihail Moxa, și că el a ajuns până la noi, este în sine grăitor.

Asistăm de fapt la progresul a două curente în favoarea impunerii limbii românești în cultură în locul celei slavone, **ambele pornite de la oamenii Bisericii**: unul este patronat de **Teofil** în Țara Românească, odată ajuns pe un scaun ierarhic la Râmnic, probabil în 1618, și apoi ca mitropolit începând din 1636. El s-a servit de colaborarea a doi cărturari monahi: Mihail Moxa, pe care-l știa de la Bistrița Craioveștilor[248] și Silivestru de la Govora lui Radu cel Mare.

Celălalt este reprezentat de **Varlaam** de la Secu, pe care-l vom găsi colaborând doar la traducerea cărții despre cele **Șapte taine** cu Eustratie logofătul. Marea operă și-a rezervat-o personal, întrucât geniul nu se deleagă.

Trebuie reținut că primii noștri ierarhi care dau dovadă că și-au dat seama de importanța excepțională a **clerului mirean** și s-au orientat în a-i pune la dispoziție cărțile necesare îndeplinirii misiunii de păstori de suflete și totodată întăririi în dreapta credință ortodoxă **au fost ierarhii munteni de la Târgoviște, Râmnic și Buzău**. *Cazania de la Govora* este – așa cum am spus – urmarea și consecința firească a *Pravilei* tipărite cu doi ani în urmă.

Mitropolitul Varlaam începe cu o datorie împlinită față de cinul său monahal: le dă pe românește „Biblia" ascetismului ortodox – *Scara* Sfântului Ioan Sinaitul, cu doi ani înainte ca Mihail Moxa să-și termine *Cronica* sa universală. După care va alcătui cartea ce nu se mai adresează cu precădere unei categorii de slujitori ai altarului, **ci unui popor întreg, „semenției românești" de pretutindeni.** Cuvântul „dar" pus de el în gura lui Vasile Lupu va trece în aceea a lui Matei Basarab și a celor care, alături de el, va adresa *Cazania de la Dealu* tot întregii suflări românești.

În această carte din 1644, pandant al celei din 1643, s-au întâlnit cele două

[248] După părerea părintelui profesor Mircea Păcurariu, „Înainte de a ajunge episcop la Râmnic probabil a fost egumen la Bistrița din Oltenia, căci documentele pomenesc aici de un egumen cu numele Teofil între anii 1611-1617. În această calitate, în ianuarie 1611 a ascuns într-o peșteră din apropierea mânăstirii moaștele Sfântului Grigorie Decapolitul și alte obiecte de preț ale mânăstirii, spre a le feri de prada oștilor principelui Gabriel Báthory al Transilvaniei, care năvăliseră în Țara Românească. Tot aici a ascuns și pe învățatul mitropolit grec Matei al Mirelor – egumenul mânăstirii Dealu – fugit și el din calea acelorași invadatori. La rugămintea egumenului Teofil, vlădica Matei a scris mai târziu *Slujba și viața Sfântului Grigorie Decapolitul*" (p. 46).

curente, realizând prima noastră unire de nedesfăcut, aceea care va configura veacul întreg de aici înainte.

Unirea prin limbă și cultură va dobândi într-adevăr o nouă expresie monumentală doar patru ani mai târziu, la Alba Iulia, prin *Noul Testament* al vlădicii Simeon Ștefan. Acesta va fi semnatarul noii predoslovii-manifest, cu care va proclama prima oară imperativul unei limbi literare a tuturor românilor. Imperativ aflat în curs de realizare la Iași, la Dealu[249] și prin *Biblia de la București* din 1688.

Aceleiași culturi de la sud de Carpați și domnului Țării Românești, Constantin Brâncoveanu, îi va datora cartea Mitropolitului Varlaam, după 55 de ani, repunerea pe făgașul pe care avea să-și urmeze destinul (căci „și cărțile au destinul lor" spuneau strămoșii romani) **230 de ani,** pornind din aceeași Alba Iulie, unde intrase biruitor Mihai Viteazul și proclamase în 1648 vlădica Simion Ștefan necesitatea acestei limbi literare pentru toți românii, ilustrând-o cu al său *Nou Testament.*

IX. *Chiriacodromionul* de la Alba Iulia și *Cheia înțelesului* de Ioanikie Galiatovski[250]

Odată cu instaurarea în interiorul arcului carpatin, începând din 1686, a noii stăpâniri imperiale în locul celei otomane – stare de fapt, recunoscută de Poartă și consacrată prin pacea de la Carlowitz din 26 ianuarie 1699 – problema apărării Ortodoxiei românilor de acolo, problemă apărută încă din momentul presiunilor Reformei sub forma ei calvină și dominând tot secolul al XVII-lea (când a dat naștere singurei scrieri de polemică interconfesională din cultura noastră veche, având ca autor pe Mitropolitul Varlaam) a luat altă înfățișare.

De data aceasta cauza dislocării masei românești intracarpatice și asimilării ei în noua ordine imperială, care se substituise celei otomane, nu mai stătea în putința – fatalmente limitată și condamnată la eșec – a principilor Transilvaniei, avertizați cândva de patriarhul Chiril Lucaris asupra dificultății de a-i rupe de frații lor de peste munți (scrisoarea de răspuns adresată principelui

[249] Pentru implicațiile de ordin lingvistic ale preluării cărții Mitropolitului Varlaam în tipăritura de la Dealu vezi I. Rizescu, *Noi date în legătură cu raportul dintre Cazania lui Varlaam și Cazania de la Dealu*, în „Limba română", XXIV, 1975, nr. 4, p. 313-321.

[250] Ne-am decis pentru această formă a numelui ghidându-ne după titlul ediției din 1985 a *Cheii înțelesului* dată de Academia de Științe a R.S.S. Ucrainene: Іоаникій (cu un singur н) Галятовський, *Ключ Розуміння*. Ea apare complet românizată, cu *chi* în loc de *k* la Ștefan Ciobanu dar cu doi *n* (Ioannichie) și în pronunția rusească, cu *G*. Forma Ioannykij Haleatovskyj a fost adoptată în reeditarea *Cheii înțelesului* de către Editura Libra, București, 2000.

se află în volumul I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, volumul I: *1599-1699*, Cluj, 1940, p. 177-179). Acum, cea mai mare putere imperială creștină, care se confruntase victorios cu aceea islamică, se implica în proiectul iezuit de a extinde asupra Transilvaniei experiența, reușită în bună parte din moment ce-l câștigase chiar pe Kiril Trankvilion-Stavrovețki la sfârșitul vieții, în Ucraina.

Chiar în luna următoare încheierii păcii de la Carlowitz se dă prima diplomă leopoldină (la 16 februarie) prin care se recunoaște clerului unit aceleași privilegii de care beneficia clerul catolic și-i scoate pe clericii care vor primi Unirea din condiția de iobagi.

„Unirea cu Roma" devenea astfel o ispită căreia – așa cum avea să se dovedească foarte repede – nu i se putea opune ceva echivalent din afară Transilvaniei. Tot „prin ei înșiși" românii de acolo aveau să o zăgăzuiască în cea mai mare parte[251], iar acolo unde fuseseră câștigați cei deveniți „greco-catolici", aceștia aveau să o transforme în formidabila pârghie de redeșteptare și înălțare a întregii nații, intrată la est și sud de Carpați în „secolul fanarioților".

Cel care a fost obligat să facă față acestui nou curs luat de istoria neamului românesc în urma împrejurărilor ce au schimbat configurația politică odată cu eșecul asediului Vienei în 1683 și pășirii Rusiei lui Petru cel Mare în rândul „Marilor puteri" și să-l „gestioneze" (cum se zice astăzi) până în momentul când (și cu concursul propriilor neamuri) își va lăsa capul pe butuc după ce asistase la sfârșitul întregii sale spițe bărbătești, **a fost Constantin Brâncoveanu.**

Dimensiunile personalității sale ne apar numai atunci când le proiectăm pe acest „ecran panoramic" al unei Europe ce se reașeza „de la Atlantic la Urali" și până la Istanbul, pentru două secole. Iar printre actele cu bătaie lungă legate de domnia lui Constantin Brâncoveanu, domnie încheiată cu moartea sa martirică și *ziditoare de suflet* pentru neamul său, se numără și trimiterea lui **Mihail Ștefanovici** în Transilvania, ca să-i înarmeze pe ai săi cu cartea ce va cunoaște – cum spuneam – **cea mai lungă viață din toată cultura românească.**

Chiriacodromionul de la Alba Iulia a avut parte de o atenție și mai redusă din partea specialiștilor noștri în istoria literaturii române vechi.

Cu toate că încă din 1899, la două secole de la apariția cărții de la Alba Iulia, „Tribuna" de la Sibiu publica (în nr. 131 din 31 august/12 septembrie și

[251] Epopeea numită *Istoria Desrobirei Religioase a Românilor din Ardeal în secolul XVIII* a fost scrisă de Silviu Dragomir și a apărut la Sibiu, volumul I, cu 150 documente anexate în 1920, volumul II cu 75 documente anexate în 1930. Editura și tiparul Tipografiei arhidiecezane. Au fost reeditate în Cluj-Napoca de Editura Dacia în 2002: Ediție îngrijită, Studiu introductiv și note de arhimandrit Emanuil Rus. Cuvânt înainte de Onufrie Vințeler. Lucrarea este însoțită de un amplu și valoros studiu introductiv intitulat: *Silviu Dragomir – Exeget al „Unirii"*, semnat de Arhimandritul Emanuil Rus.

nr. 132 din septembrie), articolul semnat **L. Rus** și intitulat: ***Un tipograf literat. Evanghelia învățătoare de la Bălgrad, an 1699 și Mihail Iștvanovici tipograful din Ungrovlahia,*** avea să treacă aproape un secol până să apară un studiu aprofundat al structurii, conținutului și limbii acestei cărți, precum și asupra modului cum a lucrat Mihail Iștvanovici; studiu publicat de **Eugen Pavel**, în trei numere duble ale revistei „Limba română" din 1994 și 1995, cu titlul: ***Mihail Iștvanovici și normele limbii române***[252].

Primii care au luat act de existența cărții din 1699 au fost doctorul **Vasilie Popp** și **Timotei Cipariu**. Cel dintâi i-a transcris titlul în *Disertația* ... sa din 1838, în paragraful rezervat tipografiilor de la Alba Iulia, iar într-o notă a dat primele date despre ea:

> „Închinăciunea cărții e făcută către mitropolitul Atanasie în următoriul chip: «Preasfințitului și de Dumnezeu alesului păstori, chir Athanasie, arhiepiscopul și mitropolitul scaunului Bălgradului, al Vadului, al Maramurășului, al Silvașului, al Făgărașului și a toată Țara Ardealului și părților Țării Ungurești, Vidicului, Chivarului, Sulagiului și al Crasnii, ca unui adevărat stăpân și după darul Duhului Sfânt, părinte sufletesc, plecate închinăciuni» ș.c. Precum să vede mai încolo din această închinăciune, cheltuialele tipăririi le-au purtat mitropolitul Atanasie cu protopopul Gheorghie Dăianul și cu Ștefan Raț, inspectorul Bălgradului; iară cea mai mare parte a cheltuialelor o au dăruit Constantin Basaraba Brancovan, domnul Țării Românești. La sfârșitul cărții spune tipograful că această Cazanie s-au tipărit de pe alta veche, dar de pe care, de pe cea de la Brașov din anul 1580 sau cea din Bălgrad de la anul 1641, sau după cea din Govora de la anul 1642, sau după cea din Iași de la anul 1643, nu spune. [18] Spune numai că, în stil și ortografie s-au făcut oareșicare mutări.
>
> Această carte să vede că s-au tipărit în mulțime de ecsemplare, pentru că și în zilele noastre, după un timp de 130 de ani și mai bine, încă să află mai în toate bisericile Ardealului. [19] Pomenește despre această Cazanie și Hrisantie, patriarhul Ierusalimului, în cartea care o au scris grecește supt titula: Peri ton Offikion Klirikaton kai Archontikon tis tu Hristu agias Ekklisias ș.c., în Târgoviște, 1715. La locul unde vorbește despre mitropoliții autokefalois sau despre aceia care nu atârnă de la niciun patriarh, zice că mitropolitul Ardealului are relație (anaferan) către mitropolitul Țării Românești, supt cuvânt de patriarh și ecsarh (Patriarhiko kai Ecsarhiko logo). Mai încolo zice că mitropolitul Ardealului are trei episcopi șie supuși, adecă cel de la Maramurăș, Silvaș și cel de la Vad. Despre cel de la Făgăraș, despre care pomenește această Cazanie, tace."[253]

[252] Numerele 9-10/1994, p. 413-430, nr. 3-4, p. 117-128 și nr. 5-6/1995, p. 205-224. Același autor publicase în urmă cu peste un deceniu primele sale contribuții: *Considerații asupra tipăriturilor bălgrădene de la sfârșitul secolului al XVII-lea* în „Cercetări lingvistice", XXVI, 1981, nr. 2, p. 187-197; *Răspândirea Kiriacodromionului de la Bălgrad (1699) în ținuturile Hunedoarei*, în „Îndrumătorul pastoral", Alba Iulia, VI, 1982, p. 141-144.

[253] Vezi Vasilie Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări*

În ultima ediție a cărții lui V. Popp, nota 18 din secțiunea *Notele editorilor* (p. 182) găsim informația că „În manuscrisul *Disertației*, mai precis în fișele de lucru, Vasilie Popp pare a fi convins de relația directă dintre *Chiriacodromionul bălgrădean* și *Cazania lui Varlaam*, 1643". Iar în nota 19:

> „După apreciere de ultimă oră, în zona Alba Iulia se păstrează astăzi 57 exemplare din această carte. Datorită numărului înregistrat de exemplare, *Chiriacodromionul* este cea mai răspândită carte românească veche din secolul al XVII-lea în județul Alba. Cf. E. Mârza, D. Dreghiciu, *Itinerariile unei tipărituri bălgrădene. „Chiriacodromionul" de la 1699 în județul Alba*, în „Îndrumătorul bisericesc, misionar și patriotic", XI, Alba Iulia, 1987, p. 66-71.
>
> Opinia lui V. Popp este valabilă și pentru alte zone din Transilvania. Până în prezent ar fi fost identificate 418 exemplare din *Chiriacodromion*, răspândite în interiorul arcului carpatic. Cf. Florian Dudaș, *Vechi cărți călătoare*, București, 1987, p. 179."

Timotei Cipariu (care după propria mărturie i-a procurat doctorului Vasilie Popp materialele și informațiile pentru *Disertația* sa), în ***Principia de limba și de scriptură. Edițiunea II revediută și immultită***, Blaj, 1866[254], p. 118-119 dădea primul text emis de filologia și istoriografia noastră literară despre această carte. După ce se reproducea titlul în chirilică, dar prescurtat: „**Kiriacodromion sau ev[anghe]lie învățătoare... în Bălgrad în anul 1699** sub metropolitul Athanasiu" continua:

> „Limba și ortografia modernisată, precum apriat se spune la finea cărții. **Testul e după al Cazaniiei din Iași. 1643** [supra N.] afară de Cazania de a doua dî de Rosali, care lipsește în unele esemplaria pentru învetiătura despre purcederea Spiritului santu, carea se dice a fi scrisă de editoriul Mich. Istvanoviciu. Vezi și B. Popu dissert. de tipografie p. 27 in nota."

De la Timotei Cipariu informația va trece la **I.G. Sbiera,** unde este citat. Cele 14 rânduri de la p. 66 sunt acoperite de titlu și de un citat din predoslovie.

V.A. Urechia, Aron Densușianu și fiul Ovid, precum și M. Gaster **au ignorat această carte.** Ea apare însă într-un context larg de „istorie culturală" la **Nicolae Iorga,** în sinteza sa din 1901, în capitolul VI intitulat *Literatura religioasă în epoca întâiu*:

> „În acest timp, Antim formase elevi. Unul din aceștia e Gheorghe Radovici, care se îngriji de tiparul *„Învățăturilor"* și-și arătă în prefață mulțămirile învățătorului

de la începutul lor până la vremile noastre, Sibiu, 1838. Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice de Eva Mârza și Iacob Mârza, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1995, p. 123 și 162.

254 Deși pe copertă scrie „Edițiunea II revediută și immultita", din prefață ne lămurim că studiile fuseseră publicate anterior în „Organul luminării" de unde au fost luate și completate, ceea ce l-a făcut pe autor să considere cartea aceasta o a doua ediție.

> său, recomandând în aceiași vreme cartea luării aminte a cetitorului. Radovici rămase pe lângă „tipograful" de odinioară, ajuns episcop și mitropolit, și-l vedem tipărind - după *Octoihul* din 1712 - încă în 1715, supt Ștefan Cantacuzino, cel d'intâi *Ceaslov* românesc.
>
> **Un altul se duse întâi în Ardeal, în țara care atârna bisericește, și deci și supt raportul culturii, de principatul Brâncoveanului. Aici el reorganiză tipografia vlădicăi din Bălgrad, care tipografie nu mai producea de multă vreme nimic. În 1699, odată cu** *Lumina* **din Snagov, apărea din tipografia metropolitană a Ardealului o** *Bucoavnă*, **un** *Chiriacodromion* **sau** *Evanghelie învățătoare*, **cu îngrijirea lui** „Mihai Iștvanovici tipografului ὁ ἐξ Οὐγγροβλαχίας".
>
> **În Prefață ni se spune că el fusese trimis anume pentru acest lucru - începuse stăruințele pentru Unire - de Brâncoveanu** „patronaș adevărat al Sfintei Mitropolii den Ardeal", „neîntâmplându-să de această dată neamului nostru rumânesc aici în Ardeal meșter pentru lucrul tipografiei". Precum îl trimisese, în Ardeal, domnul ascultând stăruințele lui Antim, care adăugându-se la ai săi din Iberia, precum Atanasie din Antiochia, trăind la Curtea lui Brâncoveanu, nu uita pe creștinii din Siria, îi îngădui să meargă în patria mitropolitului său, unde «Mihai Iștvanovici» tipări cărți sfinte în 1710, adăugind la sfârșit, în caractere exotice, versurile românești cu care se încheiau tipăriturile din Snagov, la care colaborase. În 1718, în fine, îl găsim la «Stolița» și apoi în Olanda, pe acest tipograf" (p. 420-421). [*s.n.*]

Încă un rând mai apărea la p. 437: „În Ardeal, *Chiriacodromionul* vlădichii Atanasie rămâne izolat".

În 1903 s-a tipărit primul volum din monumentala ***Bibliografia românească veche*** de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, în care la nr. 115 era înregistrat *Chiriacodromion, Bĕlgrad (Alba Iulia), în Transilvania), 1699.*

Era reprodus titlul integral, în chirilice, pe care-l transcriem în alfabetul latin:

> „*Chiriacodromion* sau *Evanghelie învățătoare* care are întru ea Cazanii la toate duminicile preste an, și la praznicele domnești, și la sfinții cei numiți.
>
> Acum întâi întru acest chip așezată și tipărită, și mai luminat în limba rumânească deortosită, supt biruința prea luminatulu și înălțatulu IOSIF LEOPOLD craiul Budei și al țărăi ungurești și al Ardealului.
>
> Fiind gubernator țărăi măriia sa Bamfi GEORGHIE.
> Cu blagosloveniia preasfințitului Kir
> ATHANASIE, mitropolitul țărăi.
> În Sf[â]nta Mitropolie în BELGRAD.
> În anul de la mântuirea lumii 1699.
> De Mihai Iștvanovici tipograful
> Tou ex Ouggrovlahia."

Sub titlu, datele bibliografice:

> „In 4°, de 3 foi fără numerotație, 415 foi numerotate (ultima lipsește în exemplarul

nostru). Tipărit numai cu negru, afară de titlu în care sunt câteva rânduri cu roşu, şi cu 31 rânduri pe pagină. Titlul şi paginile sunt încadrate.

Pe verso titlului se află:

„Prea luminatul sămu al Sfintei şi nedespărţitei Troiţe,
Hramul Mitropoliei Belgradului din Ardeal".

Între literele Ѧ–Д, Д–Ѧ, Є–М, Ѳ–Б, Ш–Ѧ, Ц–Ѧ, Ш–И, Ц–Ꙋ (Atanasie de Dumnedeu alesul episcop, mitropolitul scaunului Belgradului şi al ţării Ardealului şi părţilor Ţerei Unguresci), iar sub stema acésta, reprodusă în facsimile la pag. 374, versurile acestea:

„Trei chipuri în osebire
Lui Avraam te-ai arătat
Supt cel de la Mamvri copaci,
Ca să smereşti cu certare
Din Gomora şi Sodomul
Pentr-aceia mai nainte
Cunoscut în trei obraze
Însuţi cu Fiiul mărit

Ş-un Dumnezău în mărire
Întâi foarte adevărat
Când ai vrut minune să faci,
Pre cei cu cerbice tare
Ca să să stingă tot omul.
De toţi vecii eşti Părinte
Şi străluceşti de dai raze,
Şi cu Duhul Sfânt proslăvit."

Pe cele 3 pagini următoare se află prefaţa reprodusă mai jos, iar pe a 4-a câteva extracte din Sfânta Scriptură:

„Prea sfinţitului şi de Dumnezău alesului păstoriu Kyr Athanasie arhiepiscopul şi mitropolitul scaunului Belgradului, al Vadului, al Maramurăşului, al Silvaşului, al Făgăraşului şi a toată ţara Ardealului, şi părţilor Ţărâi Ungureşti, Vidicului, Chivarului, Sulagiului şi al Crasnii, ca unui adevărat stăpân, şi după darul Duhului Sfânt părinte sufletesc, plecate închinăciuni.

Nice un lucru nu iaste mai bun şi mai lăudat întru această lume (preasfinţite părinte) decât folosul şi facerea binelui de obşte, şi iară decât a-şi câştiga cineva nume nemuritoriu. Şi pentru ce aceste doao? Pentru căce că folosul şi binele de obşte aseamănă, zic, a fi lucru dumnezăesc. Iară câştigarea numelui nemuritoriu încă să vede a fi o fiinţă de pururi lăudată şi cât vieţuiaşte omul întru aciastă lume, şi după ce să mută dintru această lume, şi după ce să mută dintru aciastă viiaţă, cum pentru aciasta avem bune dovediri întru toate lucrurile celor vechi, căce că aceia s-au trecut, iară numele lor le vedem scrise, şi istorite până astăzi în mii de cărţi. Pentru aceia şi Scriptura grăiaşte (Sirah, cap. 41 stih 15): Grijaşte, zice, pentru nume că acesta îţi rămâne decât o mie de comori mari de aur. De care lucru socotindu-le sfinţia ta, de amândoao ai nevoie a te atinge. Cu folosul facerii de bine, pentru nevoinţa ce ai sârguit ca să lăţască cuvântul propoveduirei direptei Evanghelii supt toată păstoriia turmei ce-ţi iaste încredinţată de la Dumnezău în eparhiia sfiţii[i] tale; iară nu câştigarea numelui nemuritoriu, căci că n-ai cruţat chieltuiala la lucrul aceştii sfinte cărţi, însă împreună cu cinstitul protopop Gheorghie notareşul Dăianul, şi cu dumnealui Raţ Iştfan Kişfalud, odorbirăul Belgradului, ce cu osârd ai fost nevoitoriu împreună cu dumnealor a o bate în tipariu pentru folosul şi luminarea neamului nostru rumânesc; căci că foarte au fost lipsă sfintelor Beseareci şi pravoslavnicilor creştini de aici din Ardeal de aciastă dumnezăiască carte neavând pre-nţeles din

destul cuvântul Sfintei Evanghelii; iară acum îndestulându-să toţi şi strălucindu-le cuvântul Evanghelii spre înţelesul limbii lor, putem a zice şi noi împreună cu prorocul (Isaia cap. 9, sh. 1): Oamenii cei ce şede întru întuneric văzură lumină mare, şi cei ce şedea în ţinutul şi în umbra morţii, lumină străluci lor. Căce că adevărat moartea cuvântătoriului suflet iaste nedumnezăire şi necunoştiinţa ştiinţii şi a înţelegerii cuvintelor dumnezăeşti. Pentru aceaia dară şi sfinţia ta ca un bun privighitoriu al turmei lui H[risto]s văzând lipsa sfintelor besereci şi necunoştiinţă ştiinţii a prostului norod, ai silit din cât au fost putinţa, împreună cu cei mai sus pomeniţi. Însă ajutoriu nelipsind şi de la prealuminatul şi înnălţatul biruitoriu al toatei Uggrovlahii, Io Constandin Brâncoveanul Basarab Voevod, carele nu cu puţin s-au arătat (şi pururea să arată) luminătoriu credinţii pravoslavnice întărindu-o cu dumnezăeştile cărţi, în tot chipul tipărindu-le, carele fiind patronoş adevărat al Sfintei Mitropolii de aici din Ardeal şi tuturor celor ce năzuesc supt a mării[i] sale milă, nice sfinţii[i] tale nu ţ-au trecut cearerea, ce după pohta sfinţii tale şi a cinstitului Săbor, neîntâmplându-să de aciastă dată neamului nostru rumânesc aici în Ardeal meşter pentru lucrul tipografiei, măriia sa s-au milostivit pentru dragostea sfintelor Beseareci a mă trimite pre slujba sfinţii[i] tale şi a Sfântului Săbor, ca ce ar fi de lipsă sfintelor Beseareci, prin putinţă să să îndestulească, de care mila a tot puternicul Dumnezău să umbrească pre sfinţiia ta şi pre măriia sa, împreună şi pre cei ce au fost părtaşi chieltuialei la acest dumnezăesc lucru, ca şi de acum înnainte să puteţi lumina Sfânta Besearecă cu dumnezăeştile Scripturi mai de biu (*sic!*); al căruia dar şi ocrotire îl rugăm să fie cu sfinţiia ta pururi.

Al sfinţii tale mic şi plecată slugă
Mihai Iştvanovici typograful
Тꙋ єꙁ Ѹγγροβλαχίά.
(*Cel din Ţeara Românească*).

La sfârşitul Cazaniilor pe dumineci, adică la f. 271v:

Mărire şi laudă să dăm neîncetat
Înpăratului Ceresc, căce ne-au ajutat
Dinceput pănă aici carte de-am typărit
Şi a toate duminici am făcut săvârşit
De aici încă-l rugăm să ne spodobească,
Şi cu ajutoriul său să ne-nvredniciască,
Ca şi a praznicelor să ajungem sfârşire,
Şi iară să-i dăm slavă făcând mulţămire.

Pe f. 414:

A tipografului către cei ce să vor întâmpla a ceti, bucurie.

Cinstiţilor şi întru H[ristos] iubiţilor cetitor[i], celor sfinţiţi preoţi şi celor mireni, câţi vă veţi întâmpla a ceti pre aciastă dumnezăiască carte – de la unul a tot ţiitoriul Dumnezău, carele iaste în trei obraze proslăvit (cel ce ne-au ajutat după început de am ajuns şi săvârşitul) – milă, pace, sănătate, viiaţă cu de toate darurile înpodobită îl rugăm să vă dăruiască. După aciasta iarăşi cu cucerie ne rugăm unde vă s-ar întâmpla a găsi nescari greşale, au lunecături în lucru acesta al nostru; căci că pre multe locuri nu pre cum în izvodul cel vechiu am lăsat, ce am schimbat, au

fața cuvântului, au a vremii, au am mai scăzut, au am mai adaos, nu cu socoteală ca aceia să facem strămutare înpotriva Sfintei Scripturi, au în rânduiala dogmelor ce ține și poruncește pravoslavnica Besearică a Răsăritului, au arătându-ne mai iscusiți în știință decât cei ce dintâi au tocmit izvodul cărții aceștiia, să nu fie, ce mai vârtos unde am mai adaos câte ceva, am socotit mai spre întărire. Căci că întâi pre unde au și avut mărturii din Sfânta Scripură, n-au fost însemnate în ce loc, și în câte capete și stihuri. Care lucru era foarte cu nevoe spuitorilor de Cazanii, și mai și ascultătorilor, asemănându-se ca și când ar spune oare cine unui om strein vrun drum, și să fie închis într-o casă să nu vază cu ochii încătro-l îndireptează: și eșind deacolea să n-aibă nice un folos. Deci pentru aciasta vă rugăm știindu-ne că nu vom [fi] scăpat nice noi de cea firească obicină, ori ce lunecare, au lipsă ați găsi au în cuvinte, au în orthografie, au în gândul Sfintei Scripturi, au în slove (pentru că și typariul a fost foarte vechi, și tocit la acesta lucru) cu blândețe ne smerim să îndireptați nepuindu-ne în ponos, ca să vă arătați săvârșitori cuvântului aceluia ce ne poruncește Domnul H[risto]s în Sfânta Evanghelie să ne rugăm de pururi zicând: Și iartă noao greșalele noastre, cum și noi ertăm greșiților noștri; a căruia milă și dar rugăm să fie cu voi cu toți. Amin.

Tot cel mic și plecat de binevoitoriu
Mihai Iștvanovici typograful
Тѹ ѥꙁ Ѹггровлахїа.
(*Cel din Țeara Românească*)."

Ultima foaie lipsește în exemplarul nostru.

L. Rus, într-un articol despre Mihai Iștvanovici spune că pe ultima foaie se află versurile următoare:

„În ce chip cerbul dorește de isvorul cel rece
Și străinul de moșie-și, când aiurea petrece,
Și ca cel ce-i de furtună pe mare prea supărat
Și se roagă de pururea să vază pământ uscat,
Asemenea tipograful pentru a cărții sfârșire
Lui D[umne]zeu dă laudă, cântare, mulțămire."

București, Biblioteca Academiei Române.

Popp, *Disertație*, 26, Cipariu, *Principia*, 118; D.D. Sbiera, *Mișcări culturale*, 66; L. Rus, *Un tipograf literat. Evanghelia învățătoare de la Bălgrad, an. 1699 și Mihail Iștvanovici tipograful din Ungrovlahia*, în „Tribuna", Sibiu, 1899, 31 aug. și 1 sept.

Între timp Biblioteca Academiei Române a intrat în posesia unui exemplar complet, care are cota CRV 115 și pe ultima pagină se citesc într-adevăr versurile respective.

După cum s-a văzut, descrierea bibliografică nu se implică în stabilirea *identității* acestei cărți, cu precizie indicată de Timotei Cipariu în 1866 și intuită – conform notei citate – încă de Vasilie Popp.

În anul următor Nicolae Iorga publica *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, unde la paginile 210-211 din 14. EPILOG, putem citi:

„Căci în Ardeal slăbirea mișcării literare și tipografice e cam tot așa de mare ca și în Moldova. Propaganda catolică biruitoare, care aduse încă de la 1697 încheiarea Unirii între biata Biserică a românilor ardeleni și strălucitorul Scaun al Romei, nu fu așa de roditoare ca vechea propagandă calvină, care stăruia să se întrebuințeze în Biserică limba fiecărui popor. Până la suirea în Scaunul din Bălgrad, în 1692, a lui Atanasie, care era să ducă la capăt schimbarea de credință, nu se întâmpină nimic, timp de trei ani de zile, după încetarea activității popii Ioan din Vinț. Afară de un *Catechism* tipărit în Sâmbăta Mare, un fel de Chiev al catolicilor din aceste părți, în ceia ce privește școala, nu mai găsim decât un *Ceaslov*, scos la Sibiiu, în numele lui Anastase, tot de vechiul tipăritor Chiriac Moldoveanu, din Cetățuia. După această simplă carte de slujbă, care nu e, de altmintrelea, decât reproducerea *Ceaslovului* din Bălgrad, de la 1685, avem două cărți în 1699. **Una, cu tot titlul ei nou, sunând ambițios în grecește: *Chiriacodromion*, nu e alta decât o veche „Evanghelie cu învățătură", în care s-au schimbat la „izvodul cel vechiu" numai unele cuvinte și forme:** «au fața cuvântului, au a vremii», pentru înțelegere mai lesnicioasă: îndreptătorul e același ca și tipograful, trimes anume de Brâncoveanu, ardeleanul Mihai fiul lui Iștvan, sau «Iștvanovici», și **el a aplicat deci Cazaniei de la 1641, o retipărire ea însăși după cea din 1580-1, procedarea obișnuită în noile ediții muntene ale cărților religioase.** «*Bucoavna*» din același an, apărută și ea tot în Bălgrad, trebuie să fi avut menirea de a strecura în mintea copiilor dogma cea nouă, cu toate că ea pomenia chiar în titlu «tainele Beserecii Răsăritului». Apoi această tipografie se oprește pentru cincizeci de ani de zile, arătând cât de sterp era deocamdată supt raportul culturii pur bisericești catolicismul primit acum de români" (p. 79-80).

Acest text a rămas neschimbat și în *Istoria literaturii românești. II. De la 1688 la 1780*. Ediția a II-a revăzută și larg întregită, București, 1928, p. 79-80, singura deosebire fiind la numele mitropolitului, scris acum Atanasie[255].

Aceasta, cu toate că în 1921 apăruse cartea viitorului episcop al Aradului **Grigorie Comșa,** *Istoria predicei la români*, semnată atunci „diaconul dr. Gheorghe Comșa, subdirector general în Ministerul Cultelor, fost deputat"[256].

În această carte de 503 pagini citim în *Capitolul III:*

---

[255] În *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*. Ediția a II-a revăzută și adăugită, București, Editura Ministerului Culturii și Instrucțiunii Publice, 1932, p. 25 regăsim de asemenea neschimbată aberația din prima ediție, din 1908: „Pe de altă parte Atanasie însuși tipăria la Belgrad [...] o nouă ediție a *Cazaniei* calvine, căreia-i zice acum după moda grecească a timpului: *Chiriacodromion*".

[256] Vezi acum Vasile Popeangă, *Un promotor al activismului ortodox: episcopul Grigore Comșa*, în „Altarul Banatului", III (XLII), 1992, nr. 10-12, p. 112-120, și Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, pr. dr. Gheorghe Lițiu, pr. dr. Vasile Popeangă, dr. Ioana Cristache-Panait, dr. Radu Popa, *Episcopia Aradului. Istorie. Viața culturală. Monumente de artă*. Lucrare tipărită cu binecuvântarea Prea Sfințitului Episcop dr. Timotei Seviciu, Arad, Editura Episcopiei ortodoxe române a Aradului, 1989, Partea a patra, *1. Un episcop misionar – Grigore Gh. Comșa (1925-1935)*. Studiul esențial este cel semnat de părintele Nicușor Beldiman: *Medalion omiletic – Episcopul Grigorie Comșa al Aradului. Evocare la 120 de ani de la naștere*, în „Almanah Bisericesc", 2009, Editura Episcopiei Giurgiului, p. 63-89.

„În anul 1699 se tipărea la Bălgrad în Ardeal *Cazania* lui Varlaam, sub un nume care pentru întâia dată este folosit într-o cartea românească tipărită. Cazania are 82 de predici și poartă titlul [se reproduce acest titlu].

Înainte de a expune părerea noastră asupra cărții să vedem ce s-a constatat de către alții" (p. 58).

Prima părere luată în discuție este a lui Nicolae Iorga. După ce remarcă faptul că „Bianu-Hodoș nu se pronunță de unde este tradusă Cazania aceasta" Gh. Comșa continuă:

„**Adevărul istoric este că această Cazanie nicidecum nu este o retipărire a Cazaniei din Belgrad** *(sic!)* **de la anul 1641 și prin urmare nici a Cazaniei lui Coresi de la anii 1580-1581.**

Cazania de la anul 1699 apărută la Belgrad este retipărire cu unele modificări după Cazania lui Varlaam. Deci este aproape identică și cu Cazania de la mânăstirea Dealu.

Cum rămâne atunci cu textul: «acum întâi întru acest chip așezată și tipărită»? Explicarea este aceasta: **partea întâia a Cazaniei din 1699 nu este retipărire strictă din Cazania de la mânăstirea Dealu, ci o prelucrare, căci - ce e drept - unele părți sunt identice din cuvânt în cuvânt, mai ales scurtele învățături, care precedează textul Evangheliei, dar încolo găsim prelucrare în accepția cea mai riguroasă a cuvântului.** Prelucrarea este însă făcută în așa chip, că se observă isvorul după care s-a urmat. Ca exemplu aduc predica din duminica întâi a Sfântului Post. Cazania de la mânăstirea Dealu zice: «Întru această Evanghelie două lucruri semnate și nouă de folos către spășenie, întâi ispovedirea lui Natanail, pentru ce mărturisi cum Hristos iaste Fiul lui Dumnezeu și împărat israiltenesc», Cazania de la 1699 zice:

«Două lucruri ne arată această Sfântă Evanghelie. Întâi mărturisirea lui Natanail ce au mărturisit de Domnul Hristos, că iaste Fiul lui Dumnezeu și împărat israiltenilor». La duminica a doua din post în ambele Cazanii textul se începe așa: «Mult poate credința, dragii mei, că cu aceasta se îndreptează omul...».

Cu începere de la duminica a doua după Paști nu mai găsim deosebiri.

Constatarea noastră este foarte însemnată sub raportul unității culturale și religioase a neamului românesc. Doar tocmai Cazania de la 1699 ne arată, că este o retipărire la 55 de ani a unei cărți apărute în Moldova și Muntenia! Iată dară, că între Ardeal și Țara Românească au existat raporturi de unitate sufletească chiar prin răspândirea cuvântului dumnezeesc. Și să ne închipuim, că o carte apărută în principate străbătea numaidecât și în Ardeal și vice-versa! **Românii de pretutindeni ascultau aceleași cazanii în biserică și astfel e ușor de înțeles, că biserica a fost păstrătoarea credinței și limbei noastre. Cu cât mai vârtos vor avea acum preoții noștri sfânta misiune de a fi propoveduitori ai cuvântului, când nu mai avem granițe geografice și sufletul românesc a redobândit deplina sa libertate!**" (p. 59-60).

Reproducem aici și cele scrise de același autor în paragraful 6:

„Cazania de la mânăstirea Dealului

În Muntenia cercurile bisericești se grăbiră **a da o ediție nouă din Cazania de la Govora, în care se cuprinde, fără a se spune, toată Cazania lui Varlaam**[257].

În anul 1644 se tipărește la mânăstirea Deal următoarea Cazanie: «Evanghelie învățătoare, duminecelor preste tot anul și la praznice domnești, și la sfinți mari aleși, cu porunca și cheltuiala, prealuminatului creștin Matei Basarab Voevod domn și biruitor a toată Țara Românească și cu nevoința Sfințitului Kir Teofil mitropolit a toată Țara Românească».

Cazania aceasta este tipărită in folio de 4 f. nenumerotate la început și 788 pagini numerotate. În Biblioteca Academiei Române se găsesc 2 exemplare, dintre cari unul e mai complet iar de la celălalt lipsește sfârșitul.

Bianu-Hodoș constată, că pentru primele 385 pagini s-au utilizat coalele din Cazania tipărită la Govora în 1642. În afară de titlu, prefață și tabla de materii s-au retipărit numai paginile 209, 210, 125 și 216 și coalele următoare până la pagina 261. De la pagina 404 înainte textul nu mai este identic cu al Cazaniei de la Govora.

Nu mai găsim în *Bibliografia românească* de Bianu-Hodoș decât constatarea, că: «de la pagina 404 înainte chiar textul e diferit, iar titlurile și inițialele cele mai multe sunt tipărite cu roșu».

Am comparat textul Cazaniei de la mânăstirea Deal cu textul Cazaniei lui Varlaam și am constatat că acolo unde Cazania lui Teofil diferă de cea de la Govora, este retipărită din Cazania lui Varlaam. Constatarea aceasta o putem face începând cu predica de la dumineca a doua după Paști. Ce e drept textul Evangheliei e precedat de câte o introducere de cuprins deosebit, însă învățătura care urmează după textul Evangheliei este aproape identică. Cu începere de la dumineca a treia după Paști chiar și introducerea care precedează textul Evangheliei este aceeași aproape cuvânt cu cuvânt. Cum că așa este ne convingem ușor, fiindcă predicele pentru dumineci atât în Cazania lui Varlaam cât și în cea de la 1644 a lui Teofil, se încheie cu dumineca a 32-a după Rusalii, a lui Zaheul. Predicele la praznice în ambele Cazanii se încep cu învățături despre Simeon Stâlpnicul și se termină cu învățătura la praznicul «Adormirei Precestei» [*corect:* atât la Varlaam cât și în tipăritura de la Dealu se termină cu *Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul*].

Este totuși de remarcat că textul Evangheliei diferă puțin. De pildă, în Cazania lui Varlaam, Evanghelia la dumineca lui Zacheu se începe așa: «Într-aceea vreme veni Iisus în Ierihon» iar în Cazania de la mânăstirea Deal se începea așa: «În vremea aceea...». La Varlaam se folosește termenul: «către-nsul» iar la Teofil «către dânsul». În celelalte însă ambele Cazanii cu începere de la locul mai înainte indicat, adică de la dumineca a doua după Paști, sunt aproape identice.

Cazania de la 1644 a lui Teofil are 82 de predice, deci cu șase mai mult ca a lui Varlaam[258]. Din prefață remarcăm următoarele: «Unii din noi n-au nici de leac meșteșugul Scripturilor, și sunt ca o corabie fără de cârmă în mijlocul mării, și

[257] Aici autorul nu-l mai contrazice pe Nicolae Iorga, ci îl preia!

[258] Explicația acestei diferențe este prezența în *Cazania de la Govora*, inclusă în cea de la Dealu, a 6 texte care nu se află în *Cartea românească de învățătură*: 1. A doua predică la Duminica lăsatului de carne 2. A doua predică la Duminica Floriilor 3. A doua predică la Joia Mare 4. Al

trage încoaci și încolo ca pre neşte orbi și cia de apoi se afundă. Alții au meşteşugul scripturilor iară nu fac ce zic scripturile... alții iară cetesc scripturile iară nu înțeleg ce zic, și se potrivesc ca cel ce ține miere în mână, iar dulceața mierii nu o pricepe, sau ca unul ce ține lumina aprinsă în mână și ochi n-are să vază să umble nepoticnindu-se, și de acest fel este acum neamul nostru mai tot». Din motivele acestea s-a făcut căzania, îndemnând pe creştinii români să o primească, deşi e puțină, pentru că puținelul bun este de folos pentru suflet iar puținelul rău este «vătămătura sufletească»" (p. 45-47).

După cartea lui Gh. Comşa din 1921 nu vom mai înregistra niciun pas înainte referitor la *Chiriacodromionul* de la Alba Iulia, până în 1937.

Tot ce găsim la **Nicolae Cartojan,** care şi-a îngrijit singur editarea cursurilor sintetizate în cele trei volume apărute la Fundațiile regale, se reduce la rândurile din paragraful: *Brâncoveanu şi Ortodoxia din Ardeal,* aflător în volumul III, apărut postum în 1945, p. 210-211:

„Brâncoveanu, «ca un patronaș adevărat al Mitropoliei din Ardeal» trimite la Alba Iulia pe cel mai harnic dintre ucenicii lui Antim Ivireanu în arta tiparului, pe Mihail Ştefanovici sau Iştvanovici, cum semnează el de aci înainte. Acesta începe în Ardeal revizuirea în sens ortodox şi tipărirea cărților de şcoală şi de slujbă bisericească. Munca se începe în 1699 cu o *Bucoavnă* pentru copii (care cuprindea şi simbolul credinței, cu cele zece porunci şi cu explicarea ortodoxă a celor şapte taine) şi o carte de predici: *Chiriacodromion.*"

În notă:

„Unirea bisericii ardelene cu Roma, întâmplată în 1701, îl va îndemna să se întoarcă înapoi. Nu credem că el este tipograful cărții *Pâinea pruncilor,* apărută la Bălgrad în 1702, căci precum arată Ion Muşlea în *Omagiul profesorului Ioan Lupaş* (şi extras), Bucureşti, 1941, p. 617-631, cartea a fost alcătuită de Paul Baranyi, catolic."

Ştefan Ciobanu, care venise după cum vom vedea cu o importantă contribuție în 1937, identificând textele împrumutate din *Cheia înțelesului* de Ioanikie Galiatovski, nu mai găseşte necesar să ne spună, în sinteza sa, decât că:

„În Biblioteca Academiei Române se mai păstrează în manuscris o colecție de cazanii, compusă din 12 bucăți, iar alte două cazanii necunoscute intră în compoziția *Chiriacodromionului* - colecție de cazanii apărută la Alba Iulia în anul 1699. Traducătorii *Cheiei înțelesului* omit Cazaniile la sărbătorile pur ruseşti." (Ediția Dan Horia Mazilu, p. 193)

„În încheierea analizei tipăriturilor din Ardealul secolului al XVII-lea, rămâne să amintim despre un *Ceaslovet* apărut la Sibiu în anul 1696, poate o copie de pe

treilea text pentru Joia Mare 5. Predica din Vinerea Mare 6. A doua predică pentru Duminica Învierii.

Ceaslovețul tipărit la Alba Iulia , precum şi despre o *Bucoavnă* apărută la Alba Iulia în anul 1699, sub arhipăstoria mitropolitului Ardealului, Athanasie. **Sub acelaşi mitropolit Athanasie, apare la Alba Iulia şi cartea numită** *Chiriacodromion* **(1699). Este, după cum am stabilit în altă parte, o colecție de predici, compusă, în majoritatea lor, din** *Cazania* **mitropolitului Moldovei, Varlaam, şi din câteva predici din** ***Cheia înțelesului,*** **tradusă şi, în parte, tipărită la Bucureşti în anul 1678"** (p. 206).

Pentru **Alexandru Piru** a se vedea la p. 362.

Pentru **Ion Rotaru** această carte nu există.

Singurul la care găsim o menţiune ce pune la contribuţie articolul din 1957 al lui Ioan Lupaş, citat în notă, este **I.D. Lăudat:**

„În ultimul deceniu al veacului al XVII-lea începe să fie din ce în ce mai insistent asaltul curentului catolic care urmărea trecerea românilor la catolicism. Aceasta i-a determinat pe catolici să tipărească un *Catehism (catolic)* la Sâmbăta Mare în Ungaria, în anul 1696. Faptele respective se petrec pe vremea mitropolitului nou numit Atanasie Anghel (1697). În aceste momente grele pentru biserica ortodoxă, Brâncoveanu trimite pe meşterul tipograf Mihai Iştvanovici care va tipări la Bălgrad două cărți: Bucoavna şi Chiriacodromionul. Ultima dintre acestea: *Chiriacodromionul (Calea Domnului)* cuprinde 81 de predici, la toate duminicile de peste an şi la sărbătorile sfinților. **Reprezintă o ediție revizuită a textelor din** *Cazania* **lui** Varlaam, **apărută la Iaşi, în 1643.** Tipărirea acestei cărți se datorește prețuirii deosebite de care se bucură *Cazania* lui Varlaam. Când nu se putea găsi un text tipărit, ea se copia pe prețuri destul de mari. Din predoslovia cărții aflăm că domnitorul muntean Constantin Brâncoveanu a sprijinit cu cheltuiala sa tipărirea acestei cărți. Din epilogul cărții înțelegem, de asemenea, că predicile de aici nu sunt o reproducere întocmai, ca în *Cazania* lui Varlaam de la 1643. În adevăr, dacă comparăm textul Cazaniei de la duminica a 14-a după Rusalii, din cele două cărți constatăm că alcătuitorii *Chiriacodromionului* de la 1699 au ținut seama de schimbările produse de vreme, de la 1643 până la ei. Astfel, unde la Varlaam se vorbea de asuprirea turcului, în *Chiriacodromion* nu se mai aminteşte de stăpânirea turcilor, căci ardelenii scăpaseră de ei de la 9 mai 1698 şi trecuseră sub ascultarea tot atât de străină a Habsburgilor."

În sfârşit, tratatul academic *Istoria literaturii române,* vol. I (1964/1970) în care există un capitol intitulat: *Literatura română în a doua jumătate a secolului al XVII-lea în Transilvania* l-a rezervat în întregime lui Mihail Halici, Valentin Frank von Frankenstein şi Ion Zoba din Vinț, ignorând cu desăvârşire pe trimisul lui Constantin Brâncoveanu şi al său *Chiriacodromion*!

Importanța capitală a *Chiriacodromionului* de la Alba Iulia, dar nu unică, a fost aceea că prin mijlocirea lui *Cartea românească de învățătură* a Mitropolitului Varlaam a putut străbate 230 de ani şi a putut pătrunde în toate ținuturile româneşti, în mod deosebit însă în Transilvania.

Chiriacodromionul de la Alba Iulia a fost tipăritura noastră din epoca veche care a răzbătut, prin cele 13 ediţii ale sale, până în miezul „epocii interbelice", fiindu-le „contemporană" tuturor generaţiilor de creatori ai culturii române, de la stolnicul Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir şi Ion Neculce – la Lucian Blaga şi Mircea Eliade. Drumul ei a luat sfârşit abia în 1929, cu ultima ediţie scoasă de primul patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, Miron Cristea. Şi poate că nu întâmplător tocmai în epoca de apogeu a culturii noastre, atunci când ea a păşit în reala universalitate şi se pregătea să dea câteva figuri de anvergură şi celebritate mondială, viitorul episcop al Aradului, predecesor cu multe decenii al celui angajat acum cu tot sufletul şi cu binecuvântare Sa în sprijinirea cărţii de faţă, a reuşit să pună pentru prima oară accentul pe ceea ce a fost cu adevărat această carte în existenţa şi forţa de dăinuire a neamului românesc, prin opera de unire sufletească şi de comunicare peste hotarele vremelnice impuse de vicisitudinile istorice.

Nu încape îndoiala că ponderea cea mai mare între factorii reuşitei sale unice a deţinut-o tocmai modul în care a ştiut să integreze cartea vlădicii Varlaam, ştergând însă orice urmă care să trezească vigilenţa şi reacţia vechilor şi noilor stăpânitori ai Transilvaniei. O reuşită magistrală, care-i conferă lui Mihai Iştvanovici un loc însemnat nu numai în istoria culturii georgiene (ca primul lor tipograf) ci şi într-a culturii române!

Dar nu trebuie să-i subestimăm nici pe aceia care au putut fi amăgiţi doar o singură dată. Va trebui să treacă un secol şi jumătate până când cartea scoasă la Alba Iulia în 1699 să mai poată vedea lumina tiparului în Transilvania! De data asta în Sibiul lui Andrei Şaguna. În tot acest răstimp ea s-a retipărit necontenit, dar la Bucureşti, la Râmnicul Vâlcei şi la Buzău!

* * *

Modul în care a luat fiinţă această carte a fost lămurit treptat şi ne pune iarăşi în faţa unui fenomen asemănător cu cel legat de apariţia „Cazaniei de la Dealu".

Că a fost un gest ce depăşea simplul act de cultură, chiar unul de cultură religioasă, vizând scopuri literalmente vitale în sensul cel mai strict al cuvântului, se vede chiar din prefaţă. Aceasta nu ascunde implicarea domnului Ţării Româneşti, nu numai ca finanţator ci şi ca iniţiator al întregii acţiuni, în calitate de ocrotitor al Bisericii Ortodoxe din Ardeal. Iar faptul că acestor scopuri vitale cartea patronată de el le-a răspuns dincolo de momentul istoric ce a provocat-o se dovedeşte chiar prin succesul ei neegalat de nicio altă tipăritură autohtonă. Nicio altă carte de „Cazanii" (cum de la un moment dat s-a intitulat şi aceasta,

până la ultima ei ediţie din 1929) în limba română, nici a lui Ilie Miniat, nici a lui Nichifor Teotoke n-a reuşit să depăşească cele 13 ediţii ale *Chiriacodromionului de la Alba Iulia*, înşirate de-a lungul a 230 de ani.

Ne putem întreba, desigur, dacă acela care a ticluit această carte ce nu este decât în parte reproducerea celei a Mitropolitului Varlaam, a fost doar Mihai Iştvanovici, sau dacă a trecut munţii cu ea în traistă, şi acolo doar a tipărit-o, sau dacă a început-o la Bucureşti şi a terminat-o peste munţi.

Pentru a răspunde la întrebările ridicate de *Chiriacodromionul* de la Alba Iulia am văzut că magiştrii istoriografiei noastre literare nu ne sunt de mare folos, cu excepţia unuia singur: Ştefan Ciobanu. Dar nu cel din cunoscuta sinteză, ci autorul unui studiu realmente fundamental, prezentat ca memoriu la Academia Română la 5 noiembrie 1937 cu titlul: ***Din legăturile culturale româno-ucrainene. Ioannichie Galeatovschi şi literatura românească veche*** („Memoriile Secţiunii literare", Seria III, tomul VIII, mem. 8).

În acest amplu „memoriu" (de 90 de pagini + 15 planşe pe hârtie cretată) Ştefan Ciobanu, care-şi făcuse universitatea la Kiev şi era un cunoscător specializat a trei mari limbi şi culturi slave, polonă, rusă şi ucraineană, a ţinut să atragă atenţia românilor din secolul 20 asupra prezenţei în cultura înaintaşilor lor a celui pe care-l caracteriza drept **„cel mai strălucit scriitor bisericesc ucrainean din a doua jumătate a secolului XVII-lea"** (p. 23), ale cărui două principale scrieri, *Cheia înţelesului* (Ключ разумѣния) şi *Cerul nou* (Небо новое) au avut „un răsunet adânc în literatura română veche" (p. 19).

Deschizând pentru prima oară istoriografiei noastre literare acest orizont până atunci inexistent (doar Gh. Comşa înregistrase prezenţa cărţii lui Ioanikie Galiatovski, consacrând paragraful 8 din Cap. III *Cheii înţelesului*), **Ştefan Ciobanu a demonstrat că în componenţa cărţii de la Alba Iulia au intrat 5 predici ale lui Ioanikie Galiatovski** (în pronunţia ucraineană Haleatovskji), ceea ce este una din dovezile cele mai elocvente ale autenticului proces de elaborare ce a stat şi la baza acestei cărţi.

Prin urmare, dacă Mitropolitul Varlaam integrase în cartea sa pe tâlcovnicii existenţi la data când şi-o alcătuia – Damaschin Studitul şi Kiril Trankvilion-Stavroveţki – vedem cum acest procedeu de creaţie se continuă, **fiind asimilată cu promptitudine în cultura română şi opera celui mai însemnat dintre cei ce s-au afirmat în „Slavia Ortodoxă" imediat după trecerea Mitropolitului Moldovei în ceata sfinţilor şi înaintea celui ce i-a fost elev la Kiev, Sfântul Dimitrie al Rostovului, şi el adus în cultura română de Mitropolitul Veniamin Costachi şi de „paisienii" de la Mănăstirea Neamţu.** Ştefan Ciobanu îl caracteriza pentru a doua oară pe Ioanikie Galiatovski: „cel mai caracteristic scriitor al veacului al XVII-lea în literatura ucraineană" (p. 27).

Contribuția lui Ștefan Ciobanu din 1937 ne dă posibilitatea să așezăm mai precis opera Mitropolitului Varlaam în istoria culturală a Răsăritului post-bizantin, raportând-o și la spațiul „Slaviei Ortodoxe", nu numai la cel neogrec la care ne-am referit în capitolele anterioare.

Spre deosebire de Ilie Miniat și de Nichifor Teotoke, veniți cu mult după ce cărturarul moldovean își încheiase drumul pământesc, atât Kiril Trankvilion Stavrovețki cât și Ioanikie Galiatovski i-au fost contemporani. Pe cel dintâi l-a prins în perioada maximei sale creativități și i-a prețuit și valorificat opera înaintea tuturor. Al doilea, a cărui dată de naștere nu se cunoaște, ci doar a morții (1688) s-a afirmat odată cu publicarea primei ediții din *Cheia înțelesului*, în 1659. Era încă foarte tânăr pe vremea Mitropolitului Varlaam, dar sunt motive – după cum vom vedea – să presupunem că prezența în cultura ambelor țări românești a *Cărții românești de învățătură* a creat „fondul aperceptiv" pentru rapida asimilare a creației din vecini. Cărturarul ucrainean și-a putut vedea cu ochii traducerea românească a *Cheii înțelesului*, tipărită parțial la București în 1678 de omonimul din fruntea Bisericii Țării Românești al nemuritorului mitropolit moldovean.

I-a fost dat într-adevăr acestei traduceri să fie prima carte tipărită în București, în tipografia întemeiată de Mitropolitul Varlaam al Țării Românești[259].

Spre deosebire de *Comoara* lui Damaschin Studitul, editată de autor, și de predicile lui Ilie Miniat, publicate postum, opera de predicator a lui Ioanikie Galiatovski, adunată în volumul cu titlul *Cheia înțelesului*, a luat naștere **în trei etape**, reprezentate de cele trei ediții ale cărții, toate îngrijite de autor.

Prima este ediția din **1659**, apărută la Kiev în tipografia Lavrei Pecersca. Ea conține **32 de predici** împărțită în două secțiuni:

I. Cazanii la praznicele domnești, în număr de 20, câte două predici pentru fiecare sărbătoare, a doua având de fiecare dată titlul „Cazania a doua":

1. La nașterea Domnului
2. La Circumciziune
3. La Botez
4. La întâmpinare (stretenie)
5. La Duminica Floriilor

[259] Pentru el vezi studiul monografic fundamental al părintelui Nicolae Șerbănescu, *Varlaam Mitropolitul Țării Românești, părintele tipografiei bucureștene (1672-1679)*, în „Biserica Ortodoxă Română", anul LXXVI, 1958, nr. 12, decembrie, p. 1120-1158 (cu literă de corp 8). Din păcate ne lipsește încă o culegere a celor mai importante studii și articole aparținând celui ce a fost alături de Nicolae Dobrescu și de preotul academician Nicolae M. Popescu, cel mai strălucit reprezentant al disciplinei „Istoria Bisericii Române" la sud de Carpați.

6. În Vinerea patimilor
7. La Înviere
8. La Înălțare
9. La Pogorârea Sfântului Duh
10. La Schimbarea la față

II. Cazanii la praznicele Născătoarei de Dumnezeu, tot câte două:

1. La Adormirea Maicii Domnului
2. La nașterea Maicii Domnului
3. La „Pocrov" – sărbătoare specifică ortodoxiei rusești
4. La intrarea în Biserică
5. La Buna Vestire

La sfârșit sunt încă două, consacrate Înălțării Sfintei Cruci.

Volumul se încheia cu un succint manual de omiletică – primul de acest fel apărut în Biserica ortodoxă de pretutindeni – și intitulat *Știința sau mijloacele de a alcătui cazanii.*

În anul următor, **1660**, s-a tipărit în același loc un volum cu titlul: **Казанїа приданый до книги Ключъ Разꙋмѣнїа названой** [Cazanii adăugate la cartea numită *Cheia înțelesului*]. Ea conținea 14 cazanii la sfinți, din nou câte două pentru sfinții mari și câte una pentru Antonie și Teodosie din lavra Pecerska:

1. La Sfântul mare Mucenic Gheorghe
2. La Sfântul arhiereu Nicolae
3. La Sfinții verhovnici ai apostolilor Petru și Pavel
4. La Sfântul proroc Ilie
5. La Sfântul Ioan Botezătorul
6. La Sfântul arhanghel Mihail
7. La preacuviosul părintele nostru Antonie de la Pecerska
8. La preacuviosul părintele nostru Teodosie de la Pecerska

La sfârșit era retipărit tratatul de omiletică, după care urma o nouă secțiune conținând 95 din minunile Maicii Domnului – prima formă a celei de a doua scrieri celebre și de mare răspândire numită **Небо Новое**, *Cerul nou*, închinată acestor minuni.

În **1663** a apărut, de data asta la Lwow, o ediție scoasă de tipograful Mihailo Slozki **în care cele două volume anterioare au fost reunite într-unul singur,** după care, în **1665**, la același editor se va tipări ultima ediție apărută în timpul vieții lui Ioanikie Galiatovski și care n-a mai fost urmată de alta cel puțin **până în 1730,** până unde sunt înregistrate aparițiile în cartea lui Karataev[260] și până **în 1871,** în cartea lui Undolski completată de Bîcikov.

[260] *Хронологическая роспись славянских книг напечатанныхъ кирилоовскими буквами 1491-1730*, Sanktpetersburg, 1861.

Fiind vorba de acelaşi tipograf din Lwow, aceasta ne face să nu credem presupunerea lui Ştefan Ciobanu că ediţia din 1663 ar fi fost scoasă fără ştirea autorului. Mai degrabă credem că ideea lui Mihailo Slozki a stimulat şi grăbit publicarea, doi ani mai târziu, a ceea ce va deveni „ediţia definitivă" din 1665.

Între timp împrejurările biografice l-au determinat pe Ioanikie Galiatovski să părăsească Kievul şi tipografia Lavrei Percerska şi să se mute la Lwow. În consecinţă, noua ediţie se deschidea cu un elogiu adus episcopului Afanasie Jeleborski al Lwowului, Galiţiei şi de Kameneţk-Podolsk, administrator al Mitropoliei Kievului, Galiţiei şi Întregii Rusii. Cele două predici la cei doi sfinţi de la Pecerska sunt înlocuite acum cu două predici închinate Sfântului Onufrie, care se bucura de mare cinste la Lwow.

Faţă de ediţiile anterioare, această ultimă ediţie supravegheată de autor se deschide cu douăsprezece predici noi şi anume 9 la duminicile de peste an, începând cu cea a primei duminici după Rusalii (a Tuturor Sfinţilor), una pentru Postul mare şi două pentru duminicile după Înviere. De data asta ele nu mai sunt „perechi" ci doar câte una:

1. La duminica Tuturor Sfinţilor
2. La a doua duminică după Rusalii
3. La duminica a treia după Rusalii
4. La duminica a opta după Rusalii
5. La duminica a zecea după Rusalii
6. La duminica a 13-a după Rusalii
7. La duminica a 26-a după Rusalii
8. La duminica a 27-a după Rusalii
9. La duminica a 32-a, a lui Zahei Vameşul
10. La duminica a treia a Postului cel Mare
11. La a patra duminică după Înviere, a „slăbănogului"
12. La duminica a şasea după Înviere „a orbului"

Această primă secţiune, absolut nouă, este urmată de cele cu care ne-am întâlnit mai întâi în cărţile apărute separat în 1859 şi 1860 şi apoi împreună, în 1863. Dar cu următoarele deosebiri:

1. Se adaugă la sfinţii cei mari Sfântul Evanghelist Ioan Teologul, introdus după Sfântul Arhanghel Mihail.

2. Cele două predici închinate Sfinţilor Antonie şi Teodosie de la Pecerska **sunt înlocuite** cu cele două predici consacrate Sfântului Onufrie cel Mare.

3. **Se adaugă patru cuvântări la înmormântare.**

În felul acesta numărul textelor ajunge a fi 64, dintre care însă 24 aparţin categoriei „cazania a doua" şi 4 sunt cele la înmormântare. Rămân prin urmare

36, adică mai puţin de jumătate din sumarul *Cărţii româneşti de învăţătură* a Mitropolitului Varlaam! Ele se împart astfel:

1. Cele **12 duminici** aşezate în fruntea cărţii

2. Cele **10 sărbători domneşti** care se orânduiesc astfel: Naşterea, Tăierea împrejur, Botezul, Întâmpinarea, Floriile, Patimile, Învierea, Înălţarea, Pogorârea Sfântului Duh, Schimbarea la faţă.

3. Cele **5 sărbători ale Maicii Domnului:** la Adormire, la Naştere, la Acoperământul (Pocrovul) Maicii Domnului, la Intrarea în biserică (Vovidenie) şi la Buna Vestire (Blagoveştenie)

4. La Înălţarea Sfintei Cruci

5. Cele **8 praznice ale sfinţilor**: 1. Sfântul arhanghel Mihail; 2. Sfântul Ilie; 3. Sfântul Ioan Botezătorul; 4. Sfinţii Petru şi Pavel; 5. Sfântul Ioan Teologul; 6. Sfântul mare mucenic Gheorghe; 7. Sfântul Nicolae făcătorul de minuni şi 8. Sfântul Onufrie protectorul Lvovului.

Găsim la sfârşit nelipsitul tratat de omiletică, dar nu mai sunt minunile Maicii Domnului care au alcătuit cartea *Cerul nou*, a cărei primă ediţie datează tot din 1665 şi s-a tipărit la acelaşi Mihailo Slozki din Lwow. Ele lipseau şi din ediţia de la 1663, unde însă mai găsim pe cei doi sfinţi de la Pecerska, Antonie şi Teodosie.

După cum nu este greu de observat, faţă de tot ce apăruse până atunci în Ucraina după *Cazania de la Zabludovo*, adică faţă de cartea lui Kiril Trankvilion-Stavroveţki din 1619 şi de tipăritura lui Petru Movilă din 1637 (aceasta fiind versiunea ucraineană cu puţine deosebiri a tipăriturii slavone de la Zabludovo), ne găsim în faţa unei veritabile „replici" (fiindcă nu este, evident, o **copie**, dar se poate întrebuinţa acest termen cu înţelesul lui artistic) la *Cartea românească de învăţătură*, fără a putea afirma că este vorba neapărat de o influenţă a mitropolitului Moldovei asupra rectorului colegiului movilean de la Kiev. Dar similitudinile sunt izbitoare, chiar şi în felul cum sunt aşezate în „ediţia definitivă" cele 12 predici noi la început, şi fiindcă este prima oară când asistăm - pe târâm slav - la o asemenea concentrare de **predici la sfinţi**. Până şi selecţia acestora se acoperă aproape total cu opţiunile cărţii româneşti. Singura deosebire este că în locul Sfântului Ioan cel Nou, aici este Sfântul Onufrie cel Mare. Dar cu aceeaşi funcţie de patron, acolo al Moldovei şi aici al oraşului ce-l adăpostise pe autor şi în care-i apărea cartea! În rest, găsim ca şi la Mitropolitul Varlaam pe Sfinţii Mihail (şi Gavriil), pe Sfântul Ioan Botezătorul, pe Sfinţii Gheorghe şi Nicolae, pe Sfinţii Petru şi Pavel.

Lipsesc din cartea românească doar Sfântul proroc Ilie şi Sfântul Ioan

Teologul, dar sunt în schimb Sfântul Teodor Tiron, Sfântul Dimitrie izvorâtorul de mir și Sfânta Parascheva, absenți la rându-le din cartea ucraineanului.

Avem tot pentru prima oară o comasare a Sărbătorilor domnești, ale Maicii Domnului și ale Sfintei Cruci, fenomen absent din cărțile citate, dar corespunzând conținutului părții care în *Cartea românească de învățătură* a fost și numerotată separat de rest.

Este greu să nu faci această apropiere între cele două monumente, și avem certitudinea că ea a fost percepută prompt de contemporani, **ceea ce i-a și deschis drum imediat cărții ucrainene în cultura română.**

Dar înainte de a ne ocupa de acest fenomen, care și-a găsit ecoul și în alcătuirea *Chiriacodromionului* de la Alba Iulia, trebuie să consemnăm faptul că această operă a lui Ioanikie Galiatovski a fost inclusă **în 1985** într-o ediție din colecția *Monumente ale limbii ucrainene. Secolul XVII. Seria publicistică și literatură polemică*, colecție patronată de Academia de Științe a RSS Ucrainene. Volumul, cu titlul Ключ розуміння, a fost pregătit de I. P. Cepiga sub auspiciile Institutului de lingvistică „O.O. Potebnia" al Academiei, și el mai conține, sub acest titlu, și alte scrieri de același autor, în special **Cerul nou** (BAR II 695841).

Din păcate, această ediție nu conține textul întreg al cărții reeditate și de la care se împrumută titlul întregului volum. Din ea au fost lăsate pe dinafară:

Din cele 12 predici duminicale **trei:** a 8-a (la duminica a 27-a), a 9-a (la duminica a 32-a) și a 12-a (la duminica orbului).

Din cele 20 pentru Sărbătorile Domnului și la Cincizecime **au fost omise 15** și anume: toate cele 4 (câte două pentru fiecare sărbătoare) la *nașterea* Domnului și la *circumcizie,* **pe a doua la Botez**, pe **prima la Întâmpinare** și pe **toate** cele 6 pentru Florii, Vinerea Mare și Înviere, precum și **pe prima la Înălțare**.

Lipsesc de asemenea cele două la Pogorârea Sfântului Duh.

Din cele 10 predici pentru Maica Domnului nu a rămas decât una: a doua de la Naștere.

Lipsesc ambele consacrate Sfintei Cruci.

Din cele 16 pentru sfinți găsim doar pe cele două la Sfântul Gheorghe, pe prima la Sfânții Petru și Pavel, pe cele două la Sfântul Ilie, pe amândouă la Sfântul Ioan Botezătorul, și pe a doua la Sfântul Onufrie, deci în total 8. Au fost omiși Sfântul Nicolae, Sfântul arhanghel Mihail, Sfântul Ioan Bogoslovul. Dar sunt reproduse din edițiile anterioare cele două cuvântări la Sfinții de la Pecerska, Teodosie și Antonie.

Din cele 4 cuvântări funerare sunt reținute prima și a treia.

Întrucât studiul introductiv ce însoțește această ediție, **în care din 64 de titluri lipsesc 43**, nu conține nicio referință la reeditări ulterioare, concluzia

ce se impune este că deocamdată pentru originalul acestei opere **suntem siliți să ne adresăm mai departe edițiilor din secolul al XVII-lea, singurele care au textul întreg**[261]**, din fericire accesibile la Biblioteca Academiei Române, sectorul de carte veche: cotele II 401030 (ediția 1659) și II 401031 (ediția 1660) (sunt legat într-un singur volum). Separate sunt III 154750 (ediția 1663) și III 152616 (ediția 1665).**

În Biblioteca Sfântului Sinod și la Biblioteca Națională nu sunt de găsit.

* * *

Așa cum a arătat în 1937 Ștefan Ciobanu în memoriul său, *Cheia înțelesului* a fost tradusă în românește din inițiativa mitropolitului Țării Românești Varlaam, care umblase prin Ucraina și o adusese cu el, încredințând-o unor bărbați învățați spre traducere, după cum însuși ne informează în predoslovia cărții tipărite la București în 1678, în prima tipografie din viitoarea capitală a țării, tipografie creată chiar de el[262].

Un exemplar din ediția princeps de la 1678 a fost legat înainte de 1712 (când apare însemnarea „Această carte iaste a lui Ștefan ieromonah, igumen ot Bistrița 7220 = 1712) împreună cu manuscrisul românesc 4648 B.A.R., **în care se păstrează 12 cuvântări ce continuă pe cele incluse în cartea tipărită.** Cel care a semnalat prima oară acest manuscris legat împreună cu cartea, fără însă a-i identifica și conținutul, a fost tot Gh. Comșa în 1921 (vezi p. 83: *Manuscrisul egumenului Ștefan, anul 1720*).

Ștefan Ciobanu luând cunoștință de același coligat, a considerat că

> „Se impune concluzia că mitropolitul Varlaam avea pregătită pentru tipar și partea a doua a *Cheii înțelesului*, câte o predică la sărbătorile importante ale anului. Această a doua parte însă rămâne în manuscris, a cărui copie circulă printre cărturarii de atunci. După mai bine de trei decenii după tipărirea cărții de către Varlaam o copie a manuscrisului ajunge în mâinile egumenului de la mânăstirea Bistrița, care o anexează la cartea mitropolitului Varlaam. *Probabil că însuși ieromonahul Ștefan să fie autorul acestei din urmă copii*" (p. 54).

[261] Există pe internet trei texte, două ucrainene și unul în rusă, în toate numele fiind dat sub forma Галятовский, diferența intervenind la scrierea prenumelui. În rusă este Иоаникий iar în ucraineană Іоаніки și Иоаникіи. O singură dată, și în paranteză, apare Jannicjusz Halatowski.

În cel mai dezvoltat text ucrainean și singurul semnat cu Я. Стратии (*http://izbornyk.org.ua/fdm/fdm09.htm*) găsim dată la bibliografie pe lângă edițiile din 1659-1665 și informația: „в укр. перекладі – к., 1985" ceea ce induce în eroare, creând ideea că în 1985 s-ar fi publicat *o traducere în ucraineană*. În realitate, așa cum se citește clar, atât în rusă cât și în ucraineană, cartea din 1985 de la Kiev „conține material rar pentru cercetarea istoriei limbii ucrainene, din a doua jumătate a sec. al XVII-lea". Ediția „constă dintr-o parte introductivă, texte cu comentarii, dicționarul cuvintelor puțin inteligibile" (словар малопонятних слов).

[262] În manuscrisul rom. 1937 B.A.R. avem o copie după cartea tipărită, copie realizată în 1792, și provenită de la mânăstirea Cernica. Ea nu conține niciun text în plus față de cele tipărite.